

משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם

Author(s): מרדכי עקיבא פרידמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ד (תשס"ד), pp. 271-298

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036502>

Accessed: 28/11/2011 04:09

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

משפחת אבן אלֶמְשָׁאטִי, בית מחותני הרמב"ם

מאת מרדכי עקיבא פרידמן

א. פתיחה: איגרת הרמב"ם

באיגרתו לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה היושב בחלב שבסוריה, מראש חודש מרחשוון א'תק"ג לשטרות (שנת 1191 לסה"נ), כתב הרמב"ם: 'ואדא וצל אבן אלמשאט מן אלהנד ואצחאבנא¹ חאסבתה עלי מא זכרת', היינו: וכאשר יגיע אבן אלמשאט מהודו (עם חברינו [היהודים]), אעשה עמו חשבון, כפי שהזכרת.² מכאן אנו למדים שגם לאחר שטבע אחיו ר' דוד באוקיינוס ההודי, המשיך הרמב"ם להשקיע בפרקמטיה הנרמזת בסיועם של סוחרי הודו אחרים, ולפחות בעזרתו של אבן אלמשאט, שהיה ידוע גם למקבל האיגרת. אף על פי שניתן לומר ש'אבן

* המחקר שלהלן הוא פועל יוצא מעבודתי ב'ספר הודו' (ראו להלן, הערה 25), חלק א. בכתיבתו נעזרתי ברשימות ל'ספר הודו' שהניח מו"ר פרופסור ש"ד גויטיין ז"ל בעיזבונו וב'מעבדת הגניזה' שלו. מחקר זה (מס' 815/02-1) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, ואף נתמך על ידי הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם על-שם יוסף וסיל מייזר באוניברסיטת תל-אביב. תודתי למנהלים ולעובדים של הספרייה שהשתמשתי בכתיבי היד שכרשותן ולאמיר אשור ולנורית רייך על סיועם ועל הערותיהם המועילות. להלן הסימנים המשמשים בהעתקת הטקסטים: [] = חסר במקור; < > = כתוב בין השיטין; << >> = מחוק; נקודה מתחת לאות מסמנת שלא נשתמרה בשלמות או שקריאתה מסופקת. להלן רשימת קיצורים לאוספי כתבי היד: BL = British Library; CAJS = University of Pennsylvania, Center for Advanced Judaic Studies, Cairo Geniza Collection, Halper (formerly Dropsie); CUL = Cambridge University Library; ENA = E.N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America; JRL = John Rylands Library, Manchester; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL. יש הפניות של כתבי יד מן הגניזה (52ג וכדומה) שהן ל'ספר הודו'. ראו להלן, הערה 25.

1 כדברי המהדירים (ראו בהערה הבאה), ייתכן שמילה זו הועתקה בטעות מן השורה שלאחריה באיגרת ונשתרבה אף לכאן.

2 ראו: אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ז, עמ' 70; איגרות הרמב"ם, מהדורת י" שילת, א-ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' רצט. התרגום הוא על פי גויטיין: S.D. Goitein, 'Moses Maimonides, Man of Action: A Revision of the Master's Biography in Light of the Geniza Documents', *Hommage à Georges Vajda*, eds. C. Nahon & C. Touati, Louvain 1980, p. 163, ולדבריו שם, בנעט הסכים לתרגום זה. הרמב"ם ציין את תאריך האיגרת 'פי אול שהר' מרחשוון, שפירושו, לדעתו, 'ראש חודש' (אפשרות שכבר ציין בנעט, שם, עמ' 71, אלא שהוא העדיף: 'בתחילת חודש'). ראו, למשל, סדר הגדה כמנהג תימן, מהדורת ז"ח גרינבערג, לונדון תרנ"ז, עמ' 23: 'יכול מראש החדש, הל ימכן דאלך מן אוול אלשהר'.

[ציין - רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סט (תשס"ד)]

אלמשאט' (בן סורק הפשתן)³ לחוד ו'אבן אלאמשאט' (בן עושה המסרקות או מוכרם)⁴ לחוד, סביר לומר, כפי שכבר הניחו החוקרים, שנוסע־הודו זה מבניה של משפחת אבן אלאמשאט' היה.⁵ כפי שנראה, שם המשפחה הופיע בצורות שונות, כגון 'אלמשאטה'.⁶ משפחת אבן אלאמשאט' המפוארת נודעה גם בקשריה לסחר הודו וגם בקשריה לרמב"ם ולמשפחתו. לפני כמה שנים שיער מו"ר פרופסור ש"ד גויטיין ז"ל, שר' חננאל בן שמואל הנדיב, חמיו של הראב"ם, ר' אברהם בן הרמב"ם (על כך שהיה חמיו ראו להלן), מבני משפחה זו היה.⁷ כמה וכמה עדויות על משפחת אבן אלאמשאט' רבת ההשפעה במצרים הגיעו אלינו מן המאות ה"ב-ה"ג (וגם לאחריהן). בני המשפחה היו יצרנים (עושי מסרקות או מוכריהם ובעלי בית מלאכה לסוכר), 'עֲטָאֲרִין' (בְּשָׁמִים־רוקחים), סוחרים, נדבנים, חכמים, דיינים וחסידים.⁸ המקורות מגוונים ביותר, וכוללים כתבי גניזה, לרבות מסמכים וחיבורים ספרותיים, כתובות בתי כנסת ומקורות ספרותיים שונים, ובהם, ככל הנראה, דברי היסטוריונים ערבים ואיגרת הרמב"ם הנזכרת. טרם נכתבה סקירה על המשפחה לדורותיה, וזהו ניסיון ראשון למלא את החסרון. כפי הנראה, שם המשפחה אבן אלאמשאט' לא היה נדיר,⁹ וייתכן שכמה מן האישים הנזכרים בשם זה בני משפחה אחרת הם ולא זו שאנו עוסקים בה כאן.

- 3 כך מפרש גויטיין: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society – The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–VI, Los Angeles–Berkeley–London 1967–1993; I, p. 418, n. 32. 'משאט' באיגרת זו.
- 4 ראו: גויטיין, שם, א, עמ' 416, הערה 2; ג, עמ' 188; ד, עמ' 225.
- 5 ראו הערתו של א"ח פריימן אצל בנעט (לעיל, הערה 2), שם. גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 163, שיער שצריך להיות באיגרת 'אלמשאט' (ולקרא: אלאמשאט'), ובעקבותיו כתבתי במקום אחר (מ"ע פרידמן, ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה, שנתון המשפט העברי, יד-טו [תשמ"ח-תשמ"ט], עמ' 183): 'בוודאי יש לקרוא אבן אלאמשאט'. להלן נראה שהכתיב 'אלמשאט' מופיע בכתבי יד במקומות אחרים בקשר לבני משפחת אבן אלאמשאט'. למשט, מסרק, שתי צורות ריבוי: אַמְשָׁאט וּמְשָׁאט, ומתברר אפוא שיש שקראו למשפחה אלמשאט. ואולם יש לנקוט משנה זהירות בכל מקור שלא נוכל לבדוק את כתב היד המקורי שלו, כמו באיגרת הרמב"ם. סימן לכך בכ"י TS 13 J 4.2. באתר האינטרנט של פרויקט הגניזה של אוניברסיטת פרינסטון, מובא בשורה 4 של המסמך, מתוך עותק שהועתק מעיזבון של גויטיין: 'מר' ור'ב' יצחק בר מר' ור' יהודה הזקן ידיע באבן אלמשאט זק"ל', אבל בצילום כתב היד רואים שכתוב 'אלמשאש', וכן הוא אמנם אצל גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ' 428, הערה 66, בציון לתעודה זו (ושם מפרש: מְשָׁאש = עושה גבינת מש).
- 6 לפיכך אולי אין הכרח בתיקון הנזכר. על צורות שונות של השם, ראו: א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א–ג, ירושלים תש"ד-תש"ל; א, עמ' 183, הערה 6.
- 7 ראו: ש"ד גויטיין, ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם, תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 395.
- 8 תנועת החסידות הייתה קשורה לר' אברהם בן הרמב"ם ולחוגו.
- 9 על שכחות שם המשפחה, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ' 416, הערה 2; ד, עמ' 225; אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 162, ובציונים שם.

ב. רשימת יוחסין והאנשים הנזכרים בה

נפתח ברשימת יוחסין של המשפחה, שהוכנה מן הסתם לקריאה בשעת התפילה בבית הכנסת. היא רשומה בדף הכולל לפחות שבע רשימות שונות, הראשונה של משפחת 'אלריס', היינו, כפי הנראה בהקשר זה, ראש היהודים, והכוונה בפירוש לרמב"ם. לרשימה ההיא, שפרסמתי במקום אחר, ערך הן לגופה הן לחברותיה, כי ממנה אפשר לשער כי זמן הדף כולו הוא תחילת שנות השבעים של המאה ה'י"ב, בזמן שאחי הרמב"ם, ר' דוד, הנזכר שם, עוד היה בחיים, וכנראה בשעה שהרמב"ם שימש ראש היהודים (ידוע שהוא שימש בתפקיד זה בשנים 1171–1172).¹⁰ הרשימה האחרונה היא של משפחת אבן אלמשאטי, ועד כמה שידוע לי היא מתפרסמת בשלמותה לראשונה כאן. להלן נציין עדות לכך שסעדיה בן אברהם, שלפי הרשימה הזאת כבר נפטר, עוד היה בחיים בחודש אלול שנת 1172, ואם כן ניתן אולי לצמצם את זמן הרשימה לתקופה הסמוכה לסוף שנת 1172.

CUL Or. 1080 J 149 ע"ב¹¹

1	בית אלמשאטה ¹²
2	חנניה וח' צדק וח אברהם
3	וג' חמ [ס]עדיה הנחטף וחיים
4	וחמ פרחיה וחננאל וג'
5	חמ מנשה ראש הקה[ל]
6	ואחיו חיים ואחיו
7	שמואל הנדיב

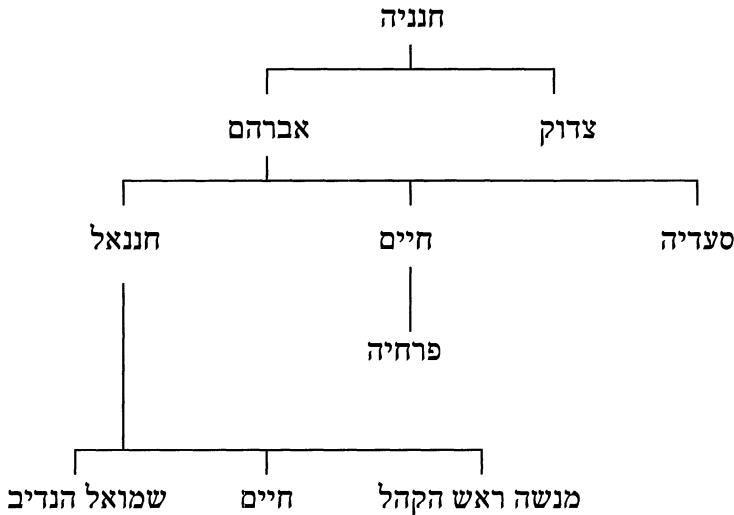
יש ברשימה זו כדי לסייע לנו בהבנת כמה ידיעות הנוגעות לבני המשפחה. לשם ההבהרה אשרטט את אילן היוחסין העולה מן הרשימה:

10 ראו: מ"ע פרידמן, 'שני כתבים מימוניים – מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו', מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 207, הערה 76. לשנים שבהן שימש הרמב"ם ראש היהודים בראשונה, ראו: מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 13, הערה 13, והספרות שצוינה שם.

11 שורות 9–15 במקור. פרסום חלקי אצל פרידמן, כתבים מימוניים (לעיל, הערה 10), בהערה הנזכרת.
12 לאות ה"א צורה לא רגילה ואצל פרידמן, שם, הועתק: 'אלמשאטי'. על פי הקריאה שבפנים יש לקרוא, כפי הנראה: 'אלמשאטה', היינו סורקת הפשתן. ושמא יש לתרגם: 'האישה הסורקת את שער הכלה' (= 'אלמשאטה', ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], א, עמ' 127, 430, הערה 5; ה, עמ' 315, 316, 593, הערה 26).

13 'ח', 'חמ', היינו חמוד(י), כלומר בנ(י).

14 = ושלושת, וכן להלן.

איני מכיר ידיעות כלשהן על חנניה, זקן המשפחה, או על בנו צדוק.¹⁵ עד כמה שידוע לי, הראשון מבני המשפחה המופיע במקורותינו הוא 'מר'ר אברהם היקר בר מר'ר חננאל הזקן נ"ע הידוע¹⁶ אלאמשאטי.¹⁷ כך, 'חננאל', ולא 'חנניה', כפי שכתוב בבירור ברשימה. אפשר אמנם שחננאל וחנניה אחד הם, ואותו אדם נקרא כך בפי פלוני וכך בפי אלמוני, אבל מסתבר יותר, לדעתי, שכותב הרשימה לא דייק בפרט זה.¹⁸ אברהם בן חננאל היה פעיל במצרים כבר בשנת 1120, ובהודש מרחשוון של שנה זו מסר עדות על חוב.¹⁹ אברהם זה

15 על פי לשון הרשימה גרדא אפשר היה לומר שצדוק לא היה אחיו של אברהם אלא אביו. פירשתי שהכוונה לאחיו בגלל הידיעות על אברהם בן חננאל (i). לפי אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 23, מופיע השם צדוק במשפחה חמישה דורות אחרי צדוק בן חננאל (חנניה).

16 מדברי אדלר, E.N. Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia 1905, p. 30 (בקשר לכתובת בית הכנסת שתידון להלן, סעיף ד), שהבין תיבה זו במשמעות 'המפורסם', למדתי שמשמעותה כפשוטה, היינו שכיניו כך וכך, אינה ידועה לכול.

17 כך בכ"י TS NS J 185 c = מר'ר = מר'נן [ור'בנן]; נ"ע = נוח'ן [עדן].

18 בזמנו לא יכול היה שטיינשניידר (M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902, p. 227) לדעת מי היה שמואל, אביו של החכם ר' חננאל בן שמואל, ושיער שהיה זה שמואל הנגיד בן חנניה. פשיטא שאין להשערה זו על מה לסמוך (וראו כבר: רבינו חננאל בן שמואל, פירוש על הרי"ף מסכת קידושין, מהדורת י' סונא, ירושלים תשל"ה, עמ' 5, הערה 5), וכיום יודעים אנו שהוא שמואל הנדיב ממשפחת אלאמשאטי, וראו עוד להלן. ואולם הדמיון בין השמות חננאל-חנניה, שהוליד את ההשערה ההיא, מזכיר את החילוף שלפנינו.

19 כ"י TS NS J 185 c + d. אלה הם קטעי תעודה אחת ומתחברים יחד זה אחר זה (לדעתי חסרות רק כמה אותיות במקום החיבור); שמו של אברהם כתוב בקטע הראשון (c) והתאריך בשני (d). הקטעים צוינו (ללא התאריך) אצל גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 188, 466, הערה 136 (שם במקום TS NS J 185 c + d, 8, 12).

היה כנראה מייסדה של המשפחה במצרים, כדברי גויטיין.²⁰ מסתבר שהוא הוא 'אלשיך אבו אסחק בן [...] אלא]משאטי' (אבו אסחק = אברהם), ששמו רשום למקוטעין על גבי עותק של חיבור (של רב נתן הבבלי) שהעתיק נתן ביר' שמואל החבר (תעודות מידו מן השנים 1128-1153). יש להניח שהוא היה הבעלים של העותק, ואם כן משתמע שהייתה בו גם מידת למדנות.²¹ ייתכן שזכרו בא אף בתעודות אחרות, כגון זו מִפִּסְטָט מסוף המאה הי"א או מתחילת המאה הי"ב, העוסקת בהסכם שעשה אברהם בר חננאל עם אשתו, שהיה מכה אותה.²² ואולם כמו ביחס לבני משפחה אחרים, יש לנקוט משנה זהירות בנוגע לאדם שאינו נקרא בפירוש אלאמשאטי, וייתכן ששני אברהם בן חננאל היו בשוק באותו זמן.²³ אין ראיה שלאברהם בן חננאל אלאמשאטי היה קשר כלשהו עם סחר הודו או עם סוחריו הודו.²⁴ צאצאיו של אברהם נקראים אבן אלאמשאטי וגם אלאמשאטי ללא 'אבן'. לא ברור

20 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 395.

21 כ"י TS Misc. 35.48, יצא לאור אצל מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 181, וראו שם, עמ' 167, הערה 66. הלשון שהעתיקת שונה שינוי קל מן המצוי אצל בן-ששון. השורה המסתיימת ב'בן' נכתבה תחילה וההמשך מעליה, מחוסר מקום. לפני 'אלשיך' כתוב [...]הא' (האל"ף תוקנה), ויש להשלים 'מלכהא', רכש אותה, או כיוצא בזה.

22 כ"י TS 12.129 (בשנים 1097-1107); היהיו הוצע בידי גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 188, והצעתו צוינה בפרסום התעודה, אצל מ'ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ז, עמ' 59.

23 ותנו דעתכם, שכמה שנים לפני כן אנו מוצאים גם את אברהם בן חננאל נ"ע אלמערופ בעואץ (=הידוע עואץ): כ"י TS 12.792 (יצא לאור אצל מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב-ירושלים תשנ"ז; ב, מס' 263, עמ' 786-789); TS 10 J 15.14 (גיל, שם, מס' 264, עמ' 789-792). גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 188, שיער שאברהם בן חננאל אלאמשאטי היה אחיו של יהושע בר חננאל בר אברהם, הידוע מכתובת בית כנסת שתידון להלן. כבר הערתי (פרידמן [לעיל, הערה 22], עמ' 59, הערה 55) שזוהי כנראה טעות דפוס, בגלל הפער הגדול בין הזמנים. עכשיו אנו למדים שחננאל בר אברהם הנזכר בכתובת היה בנו של אברהם בן חננאל זה. להלן נעמוד על כך שאותו יהושע, כפי הנראה, לא היה ולא נברא. ראו: פרידמן (לעיל, הערה 5), עמ' 182-183 (ראו שם עוד על משפחת אבן אלאמשאטי), שם הצעתי שאברהם התלמיד בן חננאל, איש אלכסנדריה, הנזכר בכ"י TS NS J 455, משנת 1189, הוא אברהם בר חננאל החתום על שאלה לרמב"ם, ומשפחת אבן אלאמשאטי הוא. ושם שיערתי עוד שהוא היה אחיו של שמואל בן חננאל, אך אין המקורות המתפרסמים כאן מאששים השערה זו ואני חוזר בי ממנה.

24 לפי גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 395, מתקבל על הדעת שמשפחה זו גלתה מארץ תוניסיה בשעה שהנורמנים תפסו חלקים מן המדינה (בשנים 1146-1148), ואברהם בן חננאל אלאמשאטי עמד בקשרים הדוקים עם פליטי אלהדיה שישבו בסיציליה (הכוונה לבני משפחת יגו). מן הדברים המובאים לעיל (על פי מחקריו של גויטיין) ברור שהמשפחה הייתה במצרים זמן רב לפני הכיבוש הנורמני, וגם אין זכר בתעודות האחרות, שגויטיין רומז להן, שאברהם הלז עמד בקשר עם פליטי תוניסיה. הדברים הללו באים בתוספת למאמר, שנכתבה בשעת הגדה, ר'בנו חננאל נצר למשפחת אלאמשאטי המהוללה, ומתברר שגויטיין כתב אותם ועוד דברים שם מן הזיכרון ללא בדיקה. גויטיין, שם, עמ' 388, שיער שמוצא משפחת ר' חננאל בן שמואל הנדיב היה ספרדי, כי כתבו של חננאל 'כמעט ספרדי'. פנטון שיער אותה השערה. ראו: P.B. Fenton, 'A Judeo-Arabic Commentary on the Haftārōt

אפוא אם אברהם היה בעל המקצוע שעליו מורה השם, וממנו בא שם המשפחה, אם כבר נקראו כך אבותיו. כפי שנראה עוד להלן, נודעו כמה מבני משפחת אבן אלאמשאטי כחסידים. במכתבים אל בנו סעדיה נקרא אברהם המנוח 'החסיד בעודו' (= בחייו).²⁵ אמנם אין זה אלא רמז לחסידות של צאצאיו, ולא ראייה שאף הוא היה שייך לתנועה ההיא, כי במאות הי"א והי"ב לא היה נדיר לקרוא על המת 'החסיד בעודו'.²⁶ כאמור, ייתכן שהוא הוא אברהם בר חננאל שהיכה את אשתו, וגם אילו ידענו שכך היה, לא הייתה זו ראייה לסתור את חסידותו, כי במושגים של התקופה ההיא לא תמיד ראו את הסתירה בין הדברים, וקראו חסיד גם לחסיד שוטח.

לא ברור אם כותב הרשימה דלעיל רשם את בני אברהם לפי סדר הולדתם. ייתכן, למשל, שכתב את שמו של חננאל בסוף כי היה לו עניין מיוחד בבניו, ואפשר שהרשימה נכתבה לכבודם או לכבוד אחד מהם. ואמנם, בעצם העובדה שחננאל זה נקרא על שם סבו חננאל ('חנניה' כאן) נרמז שהוא היה גדול האחים, כי רגיל אדם לקרוא לבנו בכורו על שם אביו.²⁷ (באותה מידה אין לדעת מי מן האחים צדוק ואברהם היה הגדול, כי כותב הרשימה היה מעוניין בבניו של השני.) כאן נידרש לבני המשפחה לפי סדר הופעת שמותיהם ברשימה. סעדיה בן אברהם הוא אותו אבן אלאמשאטי שרבו העדויות על קשריו עם סוחרי הודו ובמיוחד עם משפחת בן יג'ו. הוא נזכר בעשרה מסמכים בפרק ג של 'ספר הודו'.²⁸ שמו המלא, לרבות שם הלואי, היה: 'אבו אלפכר אלעטאר ידיע (= הפשם, הידוע) בן אלאמשאטי

by Hanan'el ben Šēmū'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, I (1990), p. 28. אמנם ייתכן שמוצא המשפחה היה ספרדי, אך לא נראה לי שאפשר לקבוע את הדבר על פי סגנון הכתב של ר' חננאל, שהיה לפחות בן הדור הרביעי של המשפחה במצרים, וייתכן שהיה לו מורה ספרדי ותו לא. גם לחיים בנו של ר' חננאל היה כתב ספרדי; ראו: פרידמן (לעיל, הערה 22), עמ' 96.

25 כ"י ENA 4020.1 (ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, מסמכים מן הגניזה על סחר היהודים בהודו [עתיד לראות אור], פרק ג, תעודה מס' 52; להלן יצוין: 522 וכדומה), ע"ב, בכתובת: TS 8 J 20.25 (53ג), שם.

26 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 385; הנ"ל (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 183.

27 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 7-6, 427 (ושם, הערה 25, הוא משער שאולי בכ"י CAJS [Dropsie] 332, שורה 15 [פרסום אחרון אצל גיל (לעיל, הערה 23), ב, מס' 5, עמ' 17-19], התכוון רב סעדיה גאון בתיבה 'זקנכם' לא לסב אלא לאב; ואולם אין לתלות זאת, כהשערתי, בשימוש הערבי ב'שיך', אלא ב'זקן' העברי, שאף לו משמעות אב, כפי שכבר פירש את המילה 'זקן' ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 198 [ועיינו: ש' אברמסון בתוך: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו, ג, עמ' 158; מ"ב לרנר, 'לחקר הכינויים והתארים - א. אבא', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 103-104].

28 כ"י CAJS [Dropsie] 472 (42ג); TS 8 J 36.3 (45ג); TS 13 J 20.7 (46ג); TS 10 J 14.16 (47ג); TS 13 J 18.13 (47ג); TS 13 J 18.13 (47ג); Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (48ג); TS 16.288 (49ג); ENA 4020.1 (52ג); TS 8 J 20.25 (53ג); ULC 1080 J 38 (55ג) (בתוספת הנוכרת אצל גויטיין [לעיל, הערה 7], עמ' 395, צוינו חמש תעודות). תעודות נוספות העוסקות בקשרים עם אותם אישים נזכרות להלן.

מרו"ר סעדיה הזקן היקר בן מרו"ר אברהם הזקן היקר נ"ע.²⁹ לרוב הוא נזכר בשם הלוואי הערבי שלו, אבו אלפכר, ללא שמו סעדיה. לאור המקורות הנזכרים, שבהם נכתבו שמו ושם-הלוואי שלו יחד (ובהם תעודה שפרסם יעקב מאן כבר בשנת 1922), אין ספק ש'אבו אלפכר' אבן אלאמשאטי' סתם, וסביר מאוד להניח שגם 'אבו אלפכר אלעטאר' סתם,³⁰ הוא-הוא סעדיה בן אברהם. ההשערות האחרות שנוכרו בדבר זהותו של 'אבו אלפכר' אבן אלאמשאטי, לומר שאולי הוא חננאל בן אברהם אבן אלאמשאטי (אחיו של סעדיה) או חיים בן חננאל (בן אחיו של סעדיה), ממילא בטלות ומבוטלות.³¹

כאשר בא הסוחר התוניסאי אברהם בן יגו למצרים בשנת 1152 לערך, לאחר שהותו הארוכה במזרח הרחוק, הוא הפקיד כספים וחפצים אצל אבו אלפכר סעדיה.³² מניח אני שהקשרים ביניהם קדמו לכך, מכיוון שהפְּשָׁמִים היו רגילים לעסוק בסחורות שבאו מהודו. מסתבר שאבו אלפכר סעדיה היה מתומכיה הנדיבים של ישיבת ארץ ישראל, שישבה בימים ההם בפֶּסְטָט שבמצרים, ומשום כך הוענק לו תואר הכבוד 'פאר הסוחרים'.³³ התואר, שיש

29 כך בשטר קניין לשפחה שרכש, כ"י TS 8 J 8.4. ראו, למשל, כ"י TS 8 J 20.25 (53ג), ע"ב, בכתובת העברית והערבית: BL Or. 5542.34 (צינון הקודם: 3 f.), שיצא לאור ברובו אצל מאן, J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, I-II, New York 1970²; II, p. 293. אלא שבטעות השמיט שם, שורה 3, 'אל' שבתיה 'אלאמשאטי' וברכת המתים נ"ע' לאחר שם האב אברהם. ראו על תעודה זו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 498, מס' 81: BL Or. 5542.23, מכתב אל 'כגק מרנא ורבנא סעדיה הקרוי אלשיך אבי אלפכר הזקן הנכבד' (המסמך נזכר אצל מאן, שם, וראו עוד להלן; 'כגק' [כך רגיל הכותב לכתוב, ללא נקודות עיליות] = 'כג"ק' = כבוד גדולת קדושת). כ"י ENA NS 1.8 (L44) הוא מכתב קרוע ודהוי, כפי הנראה מאת פרוחיה בן יוסף יגו, על פי צורת הכתב, אל 'אבי אלפכר אבן אברהם יערף [= הידוע] בן [אלאמשאטי]', ובגוף המכתב פונה הכותב למקבל וקורא: 'כגק מרנ ורבנ סעדיה פאר הסוחרים'. בכ"י TS 10 J 26.10, משנת 1146 (ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], ב, עמ' 582, הערה 14): '[אבו אלפכר] אלעטאר ולד אלשיך אבו אסתאק מלך אברהם הזקן ידיע [...] (מ"ר' = מרנו רבנו, מרנא רבנא). השם אבו אלפכר מופיע בהמשך התעודה, וייתכן שהשם סעדיה היה כתוב כאן גם כן.

30 'בהא אבן אלשיך אבו אלפכר אלעטאר' נזכר בויכרון-עדות משנת 1214 (כ"י TS 13 J 3.24), אך ספק אם הוא בנו של סעדיה, וכפי שנציין להלן, מסתבר שבזמן פטירתו לא היו לסעדיה בנים.

31 גויטיין (לעיל, הערה 3) עמ' 395, בדברים, שנכתבו, כאמור, בוודאי מן הויכרון) שיער שאולי הוא אבו אלפכר הוא חננאל. וראו: H. Nahoum, 'Au sujet du Séfer du Temple de Mehalla-Kebir', *L'Aurore*, September 28, 1933, pp. 1–2. לאחר שציין נחום לפרסומו של מאן, שבו מופיע השם המלא, אבו אלפכר סעדיה בן אברהם, שיער שהוא חיים בן חננאל, ואמר שייתכן שהיהודים השתמשו בשם אחד בינם לבין עצמם ובשם אחר במגעים עם ערבים (על המקורות הערביים ראו עוד להלן). השערתו מצוטטת גם אצל י"מ טולידאנו, 'בתי הכנסיות העתיקים באלכסנדריה וסביבותיה', *HUCA*, 13–12 (1937–1938), עמ' 713; ועל פי ג' אצל י' בן-זאב, 'התעודות העבריות שבגנוזי הקהילה היהודית בקהיר', ספונות ט (תשכ"ה), עמ' רסז.

32 בכ"י CAJS [Dropsie] 472 (42ג) נזכר אלשיך אבו אלפכר לפחות חמש פעמים. אף על פי שאין נזכר שם 'אלעטאר' או 'אבן אלאמשאטי', אין ספק בזוהתו לאור התעודות האחרות העוסקות במשפחת בן יגו. על המשפחה היא, ראו: ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, 'אברהם בן יגו סוחר יהודי בהודו', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 292–259.

33 כך בכ"י TS 8 J 20.25 (53ג), שורה 2, וע"ב, שורה 2, בכתובת ('פאר הסוחרים הממולא בכל

בו גם משום לשון נופל על לשון (פֶּכֶךְ משמעו פאר), בוודאי מעיד על מעמדו החזק של אבו אלפֶכֶךְ סעדיה במסחר הבינלאומי בין מזרח למערב. במכתב ששלח למאָר שבסיציליה, כפי הנראה בשנת 1154, יעץ אבו אלפֶכֶךְ סעדיה ליוסף בן פרחיה יגו, אחיו של אברהם, שלא ייסע למצרים.³⁴ במכתביו מסיציליה לבניו שכבר היגרו למצרים דרש יוסף בשלום אבו אלפֶכֶךְ סעדיה והזכירו בלשון הערצה: 'סידי ותאג' ראסי' (=אדוני ועטרת ראשי).³⁵ יוסף היה מלמד תינוקות, ואם אמנם עסק במסחר, היו אלה עסקים מועטים בלבד. יש מקום לתהות אם היו לו קשרי מסחר עם אבו אלפֶכֶךְ סעדיה או שהקשרים היו בזכות אחיו, אברהם בן יגו. בין כך ובין כך ברור שהיו אלה קשרי תומך, הוא אבו אלפֶכֶךְ סעדיה, ונתמך, הוא יוסף. עדות נוספת למגעיו המסחריים של אבו אלפֶכֶךְ סעדיה במערב מצויה במכתב אליו מאת זכריה בר חיים 'מן אלמדינה', כלומר, פאלרמו. מכתב זה נכתב באלול ד'תתקל"ב (1172), וזו העדות המאוחרת ביותר שראיתי על היות אבו אלפֶכֶךְ סעדיה בין החיים.³⁶

אבו אלפֶכֶךְ סעדיה היה פטרונם של בני יוסף בן יגו, פרחיה, משה ושמואל, לאחר בואם למצרים. כפי הנראה, סמוך לבואו למצרים כתב משה מאלכסנדריה לאבו אלפֶכֶךְ סעדיה וביקש את עצתו בדבר לָה, מצרך שרגילים היו לייבאו מהודו, שרצה למכור שם.³⁷ מכתבים אל פרחיה, בראשית שהותו במצרים, ולאחר מכן אל שמואל, נשלחו אל חנותו של אבו אלפֶכֶךְ סעדיה ב'מרבעת אלעטארין' (=רובע הבִּשְׁמִים) שבִּפְּסֶטָט.³⁸ הוא הלווה כספים לשמואל³⁹ ותמך בפרחיה שנים רבות. פרחיה (אפשר להכיר שהוא הכותב על פי כתב ידו) הודה לאבו אלפֶכֶךְ סעדיה על הסיוע שהושיט לבנו של פרחיה, יוסף, כשם שסייע לפרחיה עצמו מקדמת דנא.⁴⁰

מדות השבח'; בכ"י ENA NS 1.8 (L44): 'סעדיה פאר הסוחרים הזקן הנל העושה כמה חסדים וכמה טובות'. כ"י TS 16.344 הוא מכתב אל 'מר'ר יוסף הכהן היקר פאר הסוחרים נדיב הנדיבים, והכותב מזכיר לנמען: 'ולא תעזל פי מצר ען ראי אלשיך אבו אלפכר בן אלאמשאטי ואבן אכזה' (=ואל תסור בפסטט מעצת השיך אבו אלפכר בן אלאמשאטי וכן אחיו), בקשר לצרות מצד המתולי (הממונה), שהיה 'אדם רע'; הכותב גם מבקש עזרה בתשלום מס הגולגולת.

34 כ"י TS 8 J 36.3 (45ג), שורות 3-4, 14.

35 כ"י TS 16.288 (48ג); Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (49ג), ושם, שורות 34-35.

36 כ"י TS 8 J 20.11. זכריה בר חיים היה שייך למשפחת בני עֲמָאר, כפי שקבע גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 583, הערה 7. על משפחת בני עֲמָאר, ראו: גיל (לעיל, הערה 23), א, עמ' 582-584. הנמען הוא אבו אלפֶכֶךְ בר אברהם נ"ע, רובע הבִּשְׁמִים, פסטט. ראו: גויטיין, שם, על המליצות הרבות שבהן תיאר הכותב את אהבתו לנמען.

37 כ"י TS 13 J 18.13 (47ג).

38 ראו את הכתובות בכ"י TS 10 J 14.16 (47ג); ULC 1080 J 38 (55ג). גם אחרים שלחו מכתבים לבני משפחותיהם לחנות 'חאנות' של אבו אלפֶכֶךְ סעדיה. כך במכתב שכתב פלוני מאלכסנדריה לאחיו, כ"י TS 10 J 29.15, ושם, ע"ב, שורה 2 ואילך, ביקש הכותב מאחיו לשוחח עם 'אבו אלפֶכֶךְ אבן אלמשאטי' (וכן בכתובת שבערבית 'אבן אלמשאטי') בנוגע לתשלום מס הגולגולת, כלומר, לבקש סיוע ממנו. בקשת סיוע לתשלום מס הגולגולת שהפנה פלוני לר' חננאל בן שמואל הנדיב, נכד אחיו של אבו אלפֶכֶךְ סעדיה, נזכרת אצל גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 378, 380, 381.

39 כ"י ENA 4020.1 (52ג).

40 כ"י BL Or. 5542.23, שורה 14 ואילך. במכתב זה הזכיר פרחיה את הנמען, כמקובל, בלשון נסתרת

ראו, למשל, כ"י TS 13 J 20.7 (46ג), שוליים, שורות 7-6 (Cat. 2874), Bodl. MS. Heb. b. 11 41
fol. 15 (48ג), ע"ב שורה 33; TS 16.288 (49ג), ע"ב שורה 34.

43 כ"י TS 10 J 14.16 (ג74), שוליים, שורות 7-10.

45 כ"י TS 8 J 20.25 (ג53). שורות 3–5. ושם נקראים הילדים 'פרחי החסידים'. רמז לחסידות של בני

46 בידוע. רגילים היו לקרוא לנולד על שם סבו גם בחיי הסב; ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ג. עמ'

6-7. אבל קראו לנולד על שם דודו רק לאחר פטירת הדוד. ראו להלן, על ידי הערה 102, ששמואל בן חננאל קרא לבנו שלמה כשם אחיו שלמה' הנחסף בקצרות שנים'. גם במשפחת בן יגו מוצאים אנו שמשא בן יוסף מת 'בקצרות שנים' (כ"ז ENA 2592.28 [58g]). וקראו אחיו פרחיה ושמואל, כל אחד מהם, לאחד מבניהם בשמו – משה. על מנהג קריאת שם על שם הדוד המת, ראו: גויטיין, ישם, ג, ע"ז 231, 235. שם, עמ' 231, תרגום מובאה מכ"ז ENA 2727.4, 'ואנדרת עלי אן אי וקת גאני בן זכר ויקמתה למליה צדקת [...] ואסמיה עלי אסם אזי רחמה אללה אבו סעד'. המובאה נדפסת (בשינוי קטן) אצל מ' גיל וע' פליישר, 'יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א, עמ' 41, הערה 81, וישם תורגם: 'ונדרתי על עצמי [ש]בכל עת שייוולד לי בן זכר אתן למליה צדקה [...]' ואקרא לו על שם אחי, רחמה האל, אבו סעד'. לדעתי, תרגום מדויק יותר: '[...] שבכל עת שייוולד לי בן זכר ואכניטנו למליה, אתן צדקה כן וכך' ('צדקת' = 'תצדקת'). 'יתכן שגם גויטיין הבין כך, אלא שדבריו אינם אלא פרפרזה:

I vowed that if it were a boy, I would give as alms at his

כבר ראינו שלאבו אלפֶכֶר סעדיה היו קשרי מסחר מסועפים. במכתב אל חלפון הלוי בר נתנאל סוחר-הודו המהולל, מג' באייר שנת 1140, כתב אחיו אבו עֲלִי יחזקאל שהפגיש את פלוני עם אבן אלאמשאטי, וכי אבן אלאמשאטי מינה את אחיו שלו שליח על תביעת חוב. אני מניח שהכוונה לאבו אלפֶכֶר סעדיה ולאחיו.⁴⁹ במכתב אחר שכתב אבו עֲלִי יחזקאל לחלפון, מאותו חודש, הזכיר ששילם שבעה-עשר דינר לאבן אלאמשאטי.⁵⁰ ביום כ"ד באלול שנת 1140, ביום שהגיע ר' יהודה הלוי למצרים, כתב עמרם בן יצחק מאלכסנדריה מכתב ארוך אל קרוב משפחתו חלפון הלוי בר נתנאל, ובו גם ביקש לברך את 'אלשיך אבו אלמכארם ואלשיך אבו אלפצאיל ואלשיך אבו אלפכר יפארהו אֵל' ועוד כמה אנשים. מתחילה עלה בדעתי לומר, שאף כאן הכוונה לאבו אלפֶכֶר סעדיה אבן אלאמשאטי, כי עוד נראה להלן (סעיפים ג, ה), שהשמות אבו אלמִכְאָרם ו(אבו אל)פִּצְאִיל נזכרים גם הם במקורות העוסקים במשפחת אבן אלאמשאטי. ואולם יש לחזור ולהדגיש את הזהירות שעלינו לנקוט בכל מקום שלא נזכר 'אבן אלאמשאטי', כיוון שהיו אישים שונים בעלי אותו שם באותו זמן ובאותו מקום. ואמנם לפני הברכה לשלושת האישים הללו נמסרה ברכה לאבו עֲלִי. אף על פי שאחד מבני משפחת אבן אלאמשאטי נקרא כך, כאמור, הרי כאן הכוונה לאחיו של חלפון, אבו עֲלִי יחזקאל. ידוע שהיו לו כמה בנים, ושניים מהם נקראו אבו אלפֶכֶר ומִכְאָרם. ייתכן אפוא שהם אבו אלפכר ואבו אלמכארם, הנזכרים כאן, ואבו אלפצאיל היה אולי בן שלישי שלו.⁵¹ סימן

47 כ"י ENA NS 1.8 (L44), שורות 9-10. אני מניח שגם כאן יש לנקד 'אחור' (המילה בעברית). ייתכן שמכתב זה נכתב לפני המכתב האחר, המדבר על בן אחד לאח, ובינתיים מת הבן השני. ברם, לפי שעה, אין אנו יכולים לשחזר את העניין לאשורו.

49 כ"י TS 10 J 9.27 (59ד), שורות 10-11, יצא לאור אצל גיל ופליישר (לעיל, הערה 46), עמ' 416-419. רשם, עמ' 418, הערה 6, על משפחת אלאמשאטי.

50 כ"י 7 J TS NS (ד60), שורה 21-23.

כ"י 20, TS 13 J 15.16, 68), קטע א, ע"ב, שורות 30–31, יצא לאור אצל גיל ופליישר (לעיל, 51 הערה 46), עמ' 420–426, ושם ציונים לפרסומים קודמים, ועיינו שם, עמ' 40–41. בכ"י ENA 2727.4,

לזהירות הדרושה בזיהויים הללו הוא סעדיה בן אברהם, מלמד עני בפסטאט, הנזכר באותה תקופה שבה היה אבו אלפכר סעדיה בן אברהם האמיד פעיל שם.⁵² ראייה למעמדו של אבו אלפכר סעדיה בן אלאמשאטי בקהילה היהודית בפסטאט נמצאת בעדות על מינויו ל'גבאי מזונות' שם בחודש כסליו שנת 1161.⁵³ ברשימת היוחסין דלעיל נקרא סעדיה 'הנחטף', היינו הנפטר (אולי במיתה פתאומית), וככל הנראה יש ללמוד מכך שהוא מת זמן מועט לפני כתיבת הרשימה.

קיימת עדות שלאבו אלפכר סעדיה בן אברהם היו מוניטין גם בחברה הלא יהודית, בתקופת הכליף הפאטמי האחרון אלעאצד לדין אללה (בשנים 1160–1171). על פי המסופר, היה השיך אבו אלפכר אלעטאר אבן אלאמשאטי ידוע אצל ההיסטוריונים הערבים בתור מומחה לתרופות, כמקובל אצל עטאר, ששימש גם רוקח, ובייחוד הייתה לו מומחיות בתרופות לריפוי הכשת נחש; הוא נקרא גם 'אלטביב', הרופא. אבו אלפכר, שלא נזכר שם כיהודי, זכה להערכה כללית, כי הוא עזר לאוכלוסייה כולה, ללא אפליה בין העדות השונות. הרב חיים נחום, שציין לידיעות הללו, העלה את ההשערה הסבירה, שמדובר באותו אבו אלפכר סעדיה אבן אלאמשאטי הידוע מכתבי הגניזה.⁵⁴

הנזכר לעיל, הערה 44 (ראו שם), הרישום הראשון הוא על הולדת בן לאבו עלי אלדמיאטי, שנקרא (בכתב היד 'ישמי' = 'יסמי', כך לפי תרגומו של גויטיין [לעיל, הערה 3], ג, עמ' 231; אצל גיל ופליישר, שם, עמ' 41, 'ישמי'): אבו אלפכר. זמן הולדתו של התינוק נכתב בדייקנות רבה (לרבות השעה ביום: 'קבל אלצהר עלי כמס סאעאת' [יש לתקן את הקריאה במילה השנייה והחמישית אצל גיל ופליישר], היינו, לפני הצהריים, בחמש שעות): 'יום אלכמיס... אלכאמס עש[ר] מן שהר מרחשון... דו אלקעדה', היינו יום חמישי, ממישה-עשר במרחשוון, הוא חודש זו אלקעדה. גויטיין (על פי תרגומו) וגיל ופליישר קראו: 'אלכאמס ועש[ר]', היינו עשרים וחמישה. ואולם, לדעתי, בראש התיבה השנייה ניכרת בבירור ע"ן (שבין הימני שלה פסק קטן) ולא וי' ווע"ן, ואף לא הייתה בסוף התיבה נו"ן סופית (אילו הייתה כזאת, היינו רואים את הקצה שלה מתחת לחור שבנייר), והמילה אפוא במובהק וללא ספק: 'עשר'. גויטיין ובעקבותיו גיל ופליישר זיהו את אבו עלי אלדמיאטי זה באבו עלי יחזקאל אחיו של חלפון הלוי בר נתנאל, שנקרא 'בן אלדמיאטי' או 'אלדמיאטי', וקבעו את התאריך לשנת 1130 (אצל גויטיין: 1129 או 1130, אך חישוב הימים לפי קריאתם-השלמתם מתאים רק לשנה השנייה). אם צדקתי בקריאתי, השנים היחידות במאה ה"ב והי"ג (על פי הכתב גרדא לא נראה לשייך את הרישום למאה ה"א) שהפרטים הנזכרים הולמים אותן הן (25 באוקטובר) שנת 1162 או (21 באוקטובר) שנת 1260. אבו אלפכר בן אבו עלי יחזקאל ליווה את דודו חלפון במסע כבר בשנת 1139 (ראו: גיל ופליישר, שם; על פי תאריך הלידה שקבעו צריך לומר שבזמן ההוא היה הנער בן תשע בלבד, וראו שם, שעל פי השערתם כבר כשהיה בן שמונה ליווה הילד את דודו). אם לא נאמר שצירוף השמות הוא מקרה גמור, יש להעדיף אפוא את שנת 1260 לתאריך הרישום, ולכל היותר אפשר לשער שאבו עלי ואבו אלפכר האחרונים הם צאצאיהם של הראשונים.

52 סעדיה בן אברהם המורה מקבל מתנה שנשלחה לו מעדן למצרים בשנת 1154, לפי כ"י TS NS 323.2 (633). אבו סעד הידוע בן אלמעלמה ('בן המלמדת') סעדיה החזן המלמד בן אברהם נזכר גם בכ"י TS 13 J 6.27, מחודש אדר שנת א'תע"א לשטרות (1160).

53 כ"י BL Or. 5542.34 (צינו הקודם: f. 3). על גביית המזונות, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 108.

54 נחום (לעיל, הערה 31). למגינת לבי, לפי שעה לא צלחו ניסיונותי למצוא את המקורות שאליהם רמז

איני יודע על מקורות מן הגניזה או מחוצה לה העוסקים בפירוש בחיים אחיו של אבו אלפכר סעדיה (ובבנו של חיים – פרחיה). הגיעו אלינו כמה מקורות על שלושת בניו של חננאל – מנשה, חיים ושמואל. בתואר הכבוד 'ראש הקהל' דן באריכות גויטיין.⁵⁵ מנשה ראש הקהל נזכר במכתב שנשלח 'לפרחיה [בן יוסף בן יגון].⁵⁶ מנשה נזכר גם בכתובת הקדשה של אחיו חיים.

ג. כתובת הקדשה לספר תורה באלמחלה אלפכרא

על תיק של ספר תורה עתיק בבית הכנסת שבעיירה המצרית אלמחלה אלפכרא נמצאה כתובת, מחודש תשרי שנת א'תצ"ד (לשטרות), היינו 1182.⁵⁷ ספר תורה זה נחשב מקודש, והיו עולים אליו לרגל מדי שנה בשנה בראש חודש אייר.⁵⁸ ידוע לי על שני העתקים של הכתובת, האחד שפרסם אלפרד ילזו בשנת 1929, ושם העיד על קשיי הפענוח, והאחר, בשינויים קלים, שפרסם ישראל בן-זאב לאחר ביקורו באלמחלה בשנת תרצ"ב (1932).⁵⁹ להלן נוסח הכתובת כפי שהעתיק אותה בן-זאב:

נחום בסתם, ואף לא ראיתי את זכרו של אבו אלפכר אלעטאר בספר של אבן טקטקא (אלפכרי), שאליו רמז נחום במפורש. ראו גם: טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 713; בן-זאב (לעיל, הערה 31), עמ' רסז, בשם נחום. עד שלא נזדה את המקורות הללו, אנו חייבים להתייחס לידיעות שמסר נחום במידה של זהירות.

55 גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 75-77, 538.

56 כ"י TS 12.394. גויטיין (שם, ב, עמ' 238, 574) שיער את ההשערה הסבירה שהכוונה לר' פרחיה בן יוסף בן יגון (בערכו במפתח של גויטיין, שם, יש להוסיף ציון למקום זה). ואכן מקצת השמות הנזכרים (ללא שמות אבותיהם) במכתב ידועים מאישים במשפחתו ובחוגו הקרוב.

57 בדברי החיד"א (ראו להלן, סעיף ד), הנדפסים אצל ב' ריצ'לר, 'כתובות חדשות מבית הכנסת של הירושלמים בפוסטאט', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 185, מציע אני לקרוא, על פי התצלום (כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה Mic. 5412; אני מודה לד"ר אברהם דוד על עזרתו): 'תיק הנחשת [א]שר [ל]ספר אשר במיחאלה'.

58 ראו, למשל: A. Yallouz, 'Relation d'un voyage d'études à Mehalla el-Kobra', *Bulletin de la Société d'Études Historiques Juives d'Égypte*, I (Cairo 1929), p. 51; בן-זאב (לעיל, הערה 31), עמ' רסח. אבל לפי "ספרי הלוי, אבן ספיר, ליק 1866, דף כא ע"ב: 'תמיד אחר חג השבועות נאספים אליה יהודים רבים, ושם, דף כב ע"א: 'קבלה בידם כי קדמון הוא מאוד ואיש אלהים קדוש וטהור כתבה והרבה נסים נעשו בה רופא חולים ומתיר אסורים'.

59 ילזו, שם, עמ' 50 (קשיי הפענוח), 52 (ההעתק; תודתי לעובדי מכון בן-צבי ובייחוד למיכאל גלצר, שהמצא לי עותק מן המאמר). פרג'ון (M. Fargeon, *Les Juifs en Egypte*, Cairo 1938, pp. 283-284) כתב שהוא בדק את הספר בעצמו, אך ההעתק שם הוא בדיוק כשל זה שאצל ילזו ואולי צילום הנוסח ההוא, אף על פי שיש הבדלים בתרגום. וראו: בן-זאב, שם, עמ' רסז. דיון על הכתובת נמצא אצל נחום (לעיל, הערה 31). לשון הכתובת אצל טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 713, איננה של המקור, אלא, כפי שציין גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 520, הערה 2, היא עשויה על פי לשון אירופית, וכפי שכתב ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 185, הערה 19, מסתבר שטולידאנו תרגם את הכתוב בצרפתית אצל נחום. בית הכנסת הרוס היום, ועד כמה שידוע התיק לא שרד.

- מה שזכה חיים בר חננאל
 המודע פצאיל⁶⁰ בן אבן עזי בן
 אברהים אל־אמשאטי נ"ע
 לכנסת הירושמין⁶¹
 הרחמן שמרה⁶² 5
 עלי ועל שני אחי⁶³
 שמואל ומנשה
 ועל כל משפחתו⁶⁴
 סימן טוב וסימן ברכה
 א ב מ⁶⁵ 10
 תשרי אתצד

שמות אָחִיו של חיים, מקדיש הספר, תואמים, כאמור, את רשימת היוחסין שנזכרה לעיל. חרף השיבושים המובהקים בהעתקה, יש בלשון הכתובת גם דברים ההולמים את הזמן והמקום. כיאה לכתובת הקדושה קדומה לבית כנסת שמנהגו מנהג ארץ ישראל ('כנסת הירושלמין'), פותח הנוסח בביטוי: 'מה שזכה', שפירושו בלשון ארץ ישראל: מה שנדב. ⁶⁶ הנדבן, חיים בר חננאל אל־אמשאטי, בירך, או בירכו בשמו: 'הרחמן שמרה', היינו, הרחמן ישמור אותה (את התורה שתרם) בשבילי ('עליו') ובשביל שני אחיו. ⁶⁷ יש לקרוא, לדעתי: 'שְׁמֶרָה' (=ישמרנה), בלשון עבר, וכן, למשל, בברכה 'שמרו צורו' או 'נטריה רחמנא', וכשימוש בלשון עבר לברכה בערבית. ⁶⁸

- 60 אין לדעת אם כך העתיק בן־זאב (לעיל, הערה 31) או שהוא הוסיף את הנקודה המבחינה. אין הנקודה בהעתק של ילוח, וברור מן התרגום שלו שהוא לא קרא אותה.
 61 כפי שהעירו גם ילוח (לעיל, הערה 58) ובן־זאב, שם, צ"ל: 'הירושלמין'.
 62 אצל ילוח, שם, כנראה טעות דפוס: 'שמהר'.
 63 אצל ילוח, שם: 'עלו (י?) ועל שני אחו (י?)'.
 64 כך בשני ההעתקים. אם קריאה זו נכונה, יש לקרוא בשורה 6: 'עליו', 'אחיו', ואם שם כתוב באמת 'עלי', 'אחי', מסתבר שיש לקרוא כאן: 'משפחתי'.
 65 כך בשני ההעתקים (אצל ילוח [לעיל, הערה 58]: 'א' ב' מ'"). איני יודע מה פירושה, וקרוב לדעתי שכתוב במקור: 'אנ"ס', היינו, אמן נצח סלה, וכן שיער גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 511, הערה 72. אפשרות אחרת היא לקרוא: 'אכיר' (כפי שהביא בן־ששון: M. Ben-Sasson, 'The Medieval Period – The Tenth to Fourteenth Centuries', *Fortifications and the Synagogue – The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, Cairo, ed. P. Lambert, London 1994, p. 220), היינו, אמן כן יהי רצון.
 66 ראוי: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990, p. 177. והספרות שצוינה שם.
 67 ראוי: גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 24.
 68 גם גויטיין קרא את הברכות העברית והארמית בעבר. א' אבן־שושן, המלון העברי המרכז, ירושלים תשל"ב, ערך 'נטר', מנקד כציווי.

אני מניח ש'המודע' הוא טעות בהעתקה וצריך היה לקרוא 'הנודע', היינו שידוע בכינוי. על פי רשימת היוחסין מוכח שאין לפסק; חיים בר חננאל – הנודע פצאיל – בן 'אבו עוי' בן אברהים, ולהוסיף עוד דור, 'אבו עוי', בין חננאל לאביו אברהם. מצד הלשון לא ברור אם חיים בר חננאל הוא הידוע 'פצאיל בן אבו עוי', אם אביו, חננאל בן אברהם, הוא הידוע כך. נמצא את התשובה לשאלה זו בשם 'אבו עוי' שאינו ידוע, ולמעשה אינו מתקבל כלל על הדעת. יוסף פנטון כבר שיער את ההשערה הסבירה, שיש לקרוא 'אבו עלי'.⁶⁹ כפי שראינו, במכתב אל אבו אלפכר סעדיה נזכר אחיו עלי, ובהמשך שם: אבו עלי,⁷⁰ ומוכח אפוא שחננאל, אחיו של אבו אלפכר סעדיה, הוא הנקרא אבו עלי, ובנו חיים: פצאיל. גם מכתב שנשלח לחנות של 'אבו [אלפכר (?) אל]עטאר' לאחר תום שנת 'חמישים ואחת', שהיא, כפי הנראה, שנת 551 להג'רה (1156 לסה"נ), מזכיר את אבו עלי אבן אלאמשאטי.⁷¹ אין לדעת אם אותו אבו עלי בן פצאיל אלצאיי (=הצורף) הנזכר במכתב שב'ספר הודו', שנשלח מן עי'אב אל 'עטאר' אחד בפסטאט,⁷² היה בן המשפחה.

נחום, ובעקבותיו טולידאנו ובן-זאב, הניחו שבית הכנסת של הירושלמים הנזכר בכתובת הוא בית הכנסת הידוע בשם זה בפסטאט, שבו הייתה הגניזה. הם שיערו שחיים בר חננאל יצא את פסטאט מפני השרפה הגדולה והשוד שהיו בה בשנת 1168, ולקח את ספר התורה שתרם לבית הכנסת ההוא והביאו עמו לאלמח'לה, שהתיישב בה באותה שעה.⁷³ ואמנם ראינו שמשפחת אבן אלאמשאטי ירשה בפסטאט, ועוד נדבר על תרומותיה לבית הכנסת של הירושלמים שם, ולכן סביר לשער שגם חיים בר חננאל תרם את ספר התורה שלו מתחילה לשם. ואולם ההשערה שהוא לקח משם ספר תורה שהקדיש בשנת 1182, בעקבות האירועים שבשנת 1168, מופרכת מאלוה. לדברי גויטיין, היה בית כנסת ירושלמי באלמח'לה, ולו תרם חיים את ספר התורה מתחילה.⁷⁴ ברם, כפי הנראה, חזר בו גויטיין, וגם הוא שיער שמתחילה

69 פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 13. להלן נציין שייתכן שאבו עלי בן אבו אלמכארם הוא מצאצאי המשפחה. גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 511, הערה 72, שיער שצריך להיות: 'אבו עוי'. בן-ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 220, כתב בתרגומו לכתובת הזאת 'Awā'id' (כנראה צריך להיות: 'Awā'id'). איני מכיר שם זה, אך הדמיון לשם עואץ מעניין בגלל אברהם בן חננאל נ"ע אלמערוף (=הידוע) בעואץ, הנזכר לעיל. על למ"ד קטועת ראש הדומה לווי"י (עוי > עלי), ראו: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I-II, Tel Aviv-New York 1980–1981; I, p. 433, וראו דוגמה בכ"י TS 13 J 6.14, שורה 2, בתיבה 'לתריין', שם, ב, תצלום מס' 26, וההסבר שם, עמ' 256, הערה לשורה 2 (המספר חסר).

70 כ"י TS 13 J 18.13 (א47א).

71 כ"י TS NS J 3.

72 כ"י TS 8 J 13.6 (א42ב), שורה 6.

73 נחום (לעיל, הערה 31); טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 713–714; בן-זאב (לעיל, הערה 31), עמ' רסו. גם לדברי בן-ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 220, יש להניח שחיים אלאמשאטי תרם את הספר לבית הכנסת הירושלמי שבפסטאט.

74 גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 6, 519–520, הערה 2, ושם השנה 1282 היא טעות דפוס. וראו שם, עמ' 141, על האירוע של שנת 1168.

נתרם הספר לבית הכנסת המפורסם שבפֶּסְטָאט.⁷⁵ מן השתיקה יש ללמוד שלא היו לחיים זה בנים בשעה שתרם את ספר התורה.⁷⁶

בנו השלישי של חננאל בן אברהם נקרא ברשימת היוחסין 'שמואל הנדיב' ובכתובת ההקדשה לספר התורה שבאלמֶלֶךְ שמואל סתם. ישנן ידיעות עליו בתעודות העוסקות בכנו ר' חננאל, בכתובת אחת שהייתה בבית כנסת של הירושלמים בפֶּסְטָאט, וכנראה אף בכתובת שנייה משם. גם במקצת התעודות הקשורות לבנו ר' חננאל נקרא שמואל 'הנדיב', 'משמע, שלא הצטיין בלמדנות, אלא ביכולת לתרום לצורכי ציבור ולנצרכים פרטיים'.⁷⁷ כך, למשל, במכתב שנכתב אל ר' חננאל החכם והנבון בר כבוד גדולת קדושת מר' ור' שמואל הזקן היקר הנדיב והשוע, ייטיב אחריתו מראשיתו ויאריך ימיו עד שיראה לך זרע אנשים לחיים.⁷⁸

כותב המכתב ציין שהוא ממשפחת נוסעי הודו וכי שמואל הכיר את אביו ואת אחיו. מכאן נהיה אולי מותרים להניח, ששמואל גם הוא הייתה לו יד בסחר הודו ואולי עשה בו את עושרו.⁷⁹ מן הברכה 'אריך ימיו' משתמע שבאותה שעה כבר היה שמואל זקן ממש, ואמנם הוא האריך ימים והיה עוד בחיים בשנת 1224, כמוכח מחתימת בנו בשנה ההיא: 'חננאל בר שמואל ס"ט', היינו, בברכת החיים 'סופיה טב' לאחר שמו.⁸⁰

ד. כתובות מבית כנסת הירושלמים בפֶּסְטָאט

ר' חיים יוסף דוד אוזלאי (החיד"א) ביקר בבית הכנסת של הירושלמים בפֶּסְטָאט בשנת 1768 והעתיק כמה כתובות עתיקות שמצא שם, עשויות פיתוחי עץ, שהצליח בקושי מסוים לפענח ('היכול אוכל להבין מעשה הכתב ישן נושן'). כתובת אחת, משנת א'תקל"א לשטרות

75 ראו: גויטיין, שם, ה, עמ' 24.

76 לפי טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 714, אולי היה 'הרב רבי יעקב אמאשטי', הנזכר בתשובות מהר"י בירב סימן נה בתור 'תלמיד מובהק מהרמב"ם' (ראו: "תא-שמע, פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונה", שנתון המשפט העברי, יד-טו [תשמ"ח-תשמ"ט], עמ' 300–301), בנו של חיים בן אל־אמשאטי בעל הכתובת (או אולי זה היה חיים עצמו, וכתוב 'יעקב' בטעות סופר!). אמנם שערי ההשערות לא ננעלו, אלא שלפי שעה עלינו לומר שאין אנו יודעים בדיוק כיצד התייחס ר' יעקב הנזכר על המשפחה. וראו לעיל על ההשערות שחיים זה היה אבו אלפֶּכֶר בן אל־אמשאטי.

77 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 377.

78 כ"י TS 10 J 17.4 (ב74), שורות 2–5. מן הלשון שבסיפא לומד אני שבאותה שעה לא היה בן ר' חננאל בן שמואל כלל, אבל גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 376, הערה 20, סבור שהיה לו בן או שהיו לו בנים באותה שעה והיו קטנים מאוד.

79 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 377, וראו שם, עמ' 382.

80 כ"י TS 12.62, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 515, מספר 31. רחוקה השערתו של י' ינון (פנטון), 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 78, שהכוונה לשמואל הנדיב בכינוי 'אלחסידי' שבשירו של יוסף בן תנחום הירושלמי לכבוד חתונת בנו של ר' חננאל בן אלחסידי ש"צ' מסוף המאה ה"ג (ראו: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I II, Cincinnati-Philadelphia 1931–1935; I, p. 442; כפי שמשמע מהברכה ש"צ' [=שמו צורן], עדיין היה אותו חסיד בחיים בשעת כתיבת הדברים), ומתקבל יותר על הדעת שהכוונה לנכד של שמואל הנדיב (כפי ששיער אשתור [לעיל, הערה 6], ג, עמ' 23).

(1219/20), 'בפתחי' הקבועים בלוחות שכתוב בהן הלשון הנז'ל כ[ת]וב לפתח וז'ל':⁸¹ והיה בעשייתם⁸² שמואל בר חננאל בר אברהם הזקן הנכבד [ה]ידוע אלמאשטי⁸³ שנת אלף תקל"א לשטרות'.⁸⁴ אף על פי שבתעודות מן הגניזה העוסקות בר' חננאל בן שמואל הנדיב לא מצאנו שהוא נקרא 'אבן אלאמשאטי', ובכתובת הזאת לא נקרא שמואל 'הנדיב', שיער גויטיין, כאמור, שבאותו שמואל עסקין.⁸⁵ עתה ניתן לאמת השערה זו כעובדה גמורה על פי לשון רשימת היוחסין למשפחת אבן אלאמשאטי המובאת לעיל, שבה נקרא שמואל 'הנדיב'.⁸⁶

הכתובת האחרת הנרמזת שרדה למקוטעין עד ימינו ונדונה במחקר כמה פעמים. אף על פי כן נדמה לי שפענוח הכתובת שעל הלוחות ופירושה שבפרסומים הנרמזים עדיין לוקים בחסר. ואין תמה בדבר. מלבד קשיי הפענוח, שכבר העיד עליהם החיד"א, אפשר לציין, למשל, לדברי אבן ספיר שביקש שם, שאותם לוחות 'ישנים מאוד בליים ומתולעים עד שאין להוציא מהכתובות והחרותות ענין שלם'.⁸⁷ החיד"א הזכיר והעתיק רק את שני הלוחות

81 ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורות 4 (כפי שהעתקתי, אני קורא שם 'היכול' ולא 'היזכר' הנדפס אצל ריצ'לר), 13-14 (התיבה 'לפתח' שבשורה 14 מטושטשת, וקריאתה מסופקת; שם: '[בפתח]'). אני מפרש שהביטוי 'בפתחים' הקבועים בלוחות שכתוב בהן הלשון הנזכר לעיל' רומז על שורות 11-12: 'בלוחות התיבה הישנה החריבה אשר קבעום בתיבה החדשה'. אבל אפשר שהוא רומז על שורה 5, 'סביב התיבה ובפתח לוחות שלפני ההיכל'. 'היכל' בימי הביניים היה בנוי בצורת מסדרון במקום מוגבה בבית הכנסת בכיוון שהיו מתפללים בו. הוא היה רחב ממדים, עד שאפשר היה להיכנס אליו, לשבת בו או להשתחוות בו. ראו: מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 283 ואילך. ה'תיבה' הייתה הארון שבו היו מניחים ספר תורה או ספרי תורה. בימי קדם הוא היה מיטלטל. ראו: תוספתא, מגילה ג(ד), כא (מהדורת ליברמן, עמ' 360, שורה 77 ואילך). כפי שהעיר הראב"ם, מקומה הקבוע של התיבה היה בהיכל; ראו: פרידמן, שם, עמ' 285.

82 היינו, פעל לעשות את הלוחות או חפצי קדושה אחרים, שפירושו תרם את הכספים לעשייתם, וכן בכתובת שהועתקה שם, שורות 7-8, 'זה ההיכל [...] עשאו מרנא ורבנא [...] מממונא'. למשמעות 'עשה' או המקבילה הארמית 'עבד' בכתובות הקדשה בבתי כנסת, ראו: מ"ע פרידמן, 'זכתב לו, עושה לו כתב', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קעט; ועיינו: פרידמן (לעיל, הערה 69), א, עמ' 90. יש לתקן את התרגום שמציע בן-ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221, לשורה זו.

83 במקום אחר (פרידמן [לעיל, הערה 5], עמ' 182) הערתי: 'קרא אלאמשאטי'. ואמנם בכתובת שנדון בה בהמשך העתיק החיד"א 'אלאמשאטי', אף על פי שבכתובת עצמה כתוב בבירור 'אלאמשאטי'. ואולם אין הכרח לומר שטעה בכתובת הזאת שהרי, כפי שכבר ראינו, השם מופיע בצורות שונות. ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורות 15-16.

85 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 395. למעשה כבר ייחס אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 23, את ר' חננאל בן שמואל על משפחת אבן אלאמשאטי, אבל הוא לא ציין את כתובת בית הכנסת. ז"א: פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 13. אצל בן-ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221, כמדומה שחננאל ושמואל שבכתובת זו נתחלפו בצאצאיהם בעלי אותם שמות (וגם הדברים האמורים בהמשך שם על נגידותו של ר' דוד בן הראב"ם בשנת 1235 אינם נהירים), אך ייתכן שיש שם טעות דפוס. 86 וכן מתאמת השערתו של ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 185, הערה 19, ששמואל אלאמשאטי הנזכר כאן הוא אחיו של חיים אלאמשאטי, שהקדיש את ספר התורה שבאלמנח'ה.

87 אבן ספיר (לעיל, הערה 58), דף כ ע"ב.

הראשונים, שמצאם [ס']ביב הכתל לפנים בצד ההיכל.⁸⁸ שלושת הלוחות ששרדו מן הכתובת מצויים היום, הראשון במוזאון ישראל בירושלים, השני במוזיאון שבקאהיר והשלישי בלובר שבפריס.⁸⁹ להלן נוסח הכתובת בלוחות כפי שנראה לי להעתיק אותו, והסתייעתי בזה גם בפרסומים קודמים:

הלוח הראשון: [מ]ִירוֹ⁹⁰ שלמה הנחטף בקצרות שנים רוח יִי תניחנו⁹¹ ינחם⁹² לב אח
הלוח השני: הנדיב והשוע בר כגֶלֶם מִ וְ חננאל הזקן היקר נֶעַ בר כגֶלֶם מרנא ורבנא
אברהם הזקן הידוע אלאמשאטי

הלוח השלישי: ויזכהו לבנין היכלו ואולמו במהרה ובזמן קרוב אמן

חרף העובדה שהחיד"א העתיק את נוסח שני הלוחות הראשונים כאילו הם המשך אחד (א'ח

88 ריצ'רד (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורה 17. מתיאור מקומן של שתי הכתובות שאנו עוסקים בהן, הראשונה, כנזכר, בפתחים, וזו מסביב לכותל, היינו, בלוחות ארוכים על הקירות, מוכח שלא היו השתיים, על ארבעת קטעיהן, שייכות לכתובת אחת ארוכה, כסברתו של בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221. אף כך משתמע מקריאת הלוח השני ומהשלמתו, כפי שניצין להלן.

89 רק את הלוח שבירושלים בדקתי במו עיני. מידותיו: כ־205 ס"מ אורכו וכ־20 ס"מ גובהו, לרבות הקישוטים למעלה ולמטה מן הכתב; גובה האותיות: כ־7.5 ס"מ. תצלום יפה של הלוח השני אצל בן־זאב (לעיל, הערה 31), מול עמ' רעב. בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 261, הערה 77, כותב שחיפשו בשבילו בשלושה מוזאונים שונים בקאהיר, אך לא מצאו את הלוח השני. לפי בן־זאב, שם, עמ' רסז, הערה 11, הלוח נמצא במוזאון שבבניין הספרייה הערבית הממלכתית (דאר אלכתב אלמצריה). וגויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 551, הערה 14, אמר שראה אותו בתצוגה שבמוזאון בביקורו האחרון שם. ללוח השלישי, ראו: בן־ששון, שם, עמ' 221–222, 261, הערה 77, ושם, עמ' 222, תצלומים של שלושת הלוחות. (פרופ' בן־ששון מודיעני, שבביקורו במוזאון האסלאמי בשנת 1996 ראה את הלוח השני תלוי על הקיר באולם הראשון של המוזאון לצדן של כתובות עץ רבות אחרות, וכן שאחרי ביקורו בלובר הוציאו פרנסי המוזאון את הלוח השלישי מן המחסן והציגו אותו בתצוגת קבע בחדר האמנות האסלאמית.)

90 לקריאת התיבה הזאת, ראו: גויטיין, שם, ב, עמ' 551, הערה 14.

91 גויטיין, שם, העיר שזו ברכה לנפטר על פי ישעיהו סג, יד.

92 קורא אני: ינחם (ולא ינחם, כמצוי באחד הפרסומים), וכן קרא מוצרי (J. Mosseri, 'The Synagogues of Egypt: Past and Present', *Jewish Review*, V [1913–1914], p. 40). כיוצא בזה בחתימת הברכה בברכת המזון לאלבלים (ספר כלבו, ירושלים תשנ"ז, סימן קטו; דוד בר' יוסף בר' דוד בן אבודרהם, פירוש הברכות והתפלות אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' שסט): 'בא"י מנחם לב (ה)אלבלים'. וכן הוא במכתבו של חלפון הלוי בר נתנאל, כ"י ENA NS 18.30 (347), ע"ב, שורות 22–23: 'מלך ברחמינו ינחם ל"ב אדונינו בנחמת ציון ושכלול ירוש' (יצא לאור אצל גיל ופליישר [לעיל, הערה 46], עמ' 344). אף אצלנו הנושא הוא, כמוכן, הקב"ה, שנזכר כמשוער בלוח שלפני הלוח הראשון ששרד, ושם ברכה שירחם על הנפטר וכדומה. וכן בהמשך 'ויזכהו' (עד כמה שידוע לי לא פוענחה התיבה ההיא לפני כן) בלוח הטלישי. ואולם אין הכרח להניח שיש אזכרה כזאת לפני הלוח הראשון, משני טעמים: (א) אפשר שהנושא נרמז בברכה 'רוח יִי תניחנו'; (ב) לפעמים לא הזכירו את ה' בברכות, אף על פי שמאחלים שהוא יברך. כך, למשל, בכ"י Bodl. MS. Heb. b. 15 (Cat. 2874), fol. 11 (482), ע"ב, שורות 34–35, הכותב שולח ברכה לאבי אלפכר סעדיה אבן אלמשאטי: 'ויזכהו בטובה ותמודיו יזכהו לתורתם ולחפתם', אך סגנון זה יוצא דופן.

הנדיב 'יהושע',⁹³ ברור למעיין בהם או בתצלומיהם זה על יד זה, שיש קטע חסר בין השניים. אמנם בשניהם מופיעים אותם הקישוטים למעלה ולמטה מן הכתב, אבל יש בהם גם קישוטים שונים, הבאים באמצע השורה לאחר כל כמה מילים. בלוח הראשון הקישוטים הם מעין פרחים, והלוח מסתיים בחצי הימני של קישוט כזה. בלוח השני הקישוטים הם מעין מגן דוד ופרח בתוכו, והלוח מתחיל בחצי השמאלי של קישוט כזה. אכן, אין שני הקישוטים יכולים להתחבר זה עם זה. אף כך עולה מתיאורו של אברהם פירקוביץ', שביקר בבית הכנסת בשנת 1864 והעתיק את הכתוב בשני הלוחות הראשונים, המוסר שהראשון היה בקיר הצפוני והשני מעל הארון.⁹⁴ בלוח השלישי אין קישוטים למעלה מן הכתב ולמטה ממנו ולא באמצעו. ואולם הכתב עצמו דומה לזה שבשני הלוחות האחרים, ואני הולך בזה בעקבות מנחם בן-ששון, הרואה בלוח זה חלק מאותה כתובת.⁹⁵

נעיין בנוסח הכתובת שבשני הלוחות הראשונים, שיש בהם ידיעות מעניינות על משפחת אבן אלאמשאטי, ונתחיל בלוח השני. יעקב מוצרי העתיק את שתי המילים הראשונות שם: 'הנדיב יהושע',⁹⁶ וכן העתיקו החוקרים כמה וכמה פעמים. מסתבר שכך העתיק גם החיד"א, אך היו"ד שבתביבה 'יהושע' ארוכה מן הרגיל ומטושטשת (בתצלום). ואפשר שכתב: 'והשוע'.⁹⁷ ואמנם פירקוביץ' וא"נ אדלר העתיקו 'והשוע', כמו שהדפסתי למעלה: 'הנדיב והשוע'. מן העיון בתצלום קשה להכריע אם האות שבספק היא יו"ד, או וי"ו שרגלה פגועה מפגעי הזמן, כמו רגליהן של אותיות אחרות בכתובת. ואולם הקריאה 'והשוע' קשה מכמה בחינות. אף שניתן למצוא בגניזה דוגמה או דוגמאות אחדות של הכתיב 'והשוע' במקום 'והושע', זהו כתיב חריג במובהק, היוצא רק מתחת ידי אדם שאינו רגיל למשוך בקולמוס, דבר שאינו תואם את מעשה האמן שפיתח בעץ את הכתב היפה שבכתובת. ועוד, התואר 'הנדיב', הרגיל בכתבי הגניזה, בא תמיד אחרי שמו של האדם ולא לפניו, והיה צריך להיות אפוא יהושע הנדיב ולא הנדיב יהושע. כמו כן, עלינו לשאול מי הוא הנדיב יהושע הזה, שאינו נזכר ברשימות בני חננאל בן אברהם בן אלאמשאטי המובאות לעיל: כלום היו שני אחים שנקראו הנדיב, שמואל הנדיב והנדיב יהושע?

ייתכן שמי שקראו 'והשוע' קראו כך מפני שלא היו רגילים במטבע הלשון השכיח 'הנדיב והשוע' ('שוע' = אציל, עשיר). ואכן אדלר, למשל, העתיק 'והשוע' אך 'קרא' – כלומר, תיקן – 'והשוע'.⁹⁸ ושבשטא כיוון דעל על. ברם אין אנו רואים עוד כל טעם לקיים את הקריאה התמוהה ההיא, ועלינו לבכר את 'והשוע'. שמו של הנדיב והשוע בא, כמובן, בקטע

93 ראו: ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורות 18–20. על 'והשוע' ראו להלן.

94 ז' אלקין ומ' בן-ששון, 'אברהם פירקוביץ' וגניזות קהיר – בעקבות עיון בארכיונו האישי', פעמים 90 (תשס"ב), עמ' 90.

95 בן-ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221, אבל הפענוח שכתבתי בפנים שונה מזה המשתמע מן התרגום הנדפס אצלו שם. לפי אדלר (לעיל, הערה 16), עמ' 30, נכתבה הכתובת על שלושה כתלים, ואפשר שיש בכך רמז ללוח העליוני, ולא הנדיב איתו.

96 מוצרי (לעיל, הערה 92), עמ' 40.

97 אצל ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, נדפס בטעות 'והושע'.

98 אדלר (לעיל, הערה 16), עמ' 30.

החסר שלפני הלוח השני. על פי כלל הנתונים שבידינו באה בחשבון אפוא השלמה אחת ויחידה: שמואל הנדיב והשוע. ואכן, כבר ראינו שבתעודות הגניזה נקרא אותו אדם לא רק שמואל הנדיב אלא גם שמואל הנדיב והשוע.⁹⁹

נחזור עתה ללוח הראשון. אף על פי שבטקסט יש רווח ברור בינו לבין הלוח השני, מקובל עלינו שהם באים זה אחר זה ושייכים לכתובת אחת. משתמע אפוא ששלמה, שאין כל ספק בקריאת שמו, היה אחיו של שמואל הנדיב.¹⁰⁰ אמנם אין שלמה נזכר ברשימת היוחסין דלעיל ולא בכתובת ההקדשה שמשנת 1182, אבל אין כל קושי לומר שהוא נולד אחרי כתיבת רשימת היוחסין, נפטר בקצרות שנים ולכבוד זכרו תרם אחיו שמואל הנדיב את תרומתו לבית הכנסת של הירושלמים בפסטאט.¹⁰¹ ואכן לשמואל נולד בן שקרא לו שלמה, כשמו של זה שנפטר בקצרות שנים, על פי המנהג שכבר רמזנו לו לעיל. אותו בן נזכר עם בנו האחר של שמואל, חננאל, במכתב משנת 1211: 'ישלום החכם הנהדר רב חננאל ור' שלמה אחיו הם ובניהם יגדל לעד'.¹⁰²

ה. ידיעות נוספות על המשפחה ובייחוד על ר' חננאל בן שמואל הנדיב

בזה סיימנו את העיון בבני משפחת אבן אלאמשאטי על פי שמותיהם הכתובים ברשימת היוחסין שבפתח דברינו. נוסף כאן דברים אחדים על מקצת בני המשפחה וצאצאיהם. בכמה מכתבים מן המאה ה"ב ומתחילת המאה ה"ג נזכר מִכְאֶרֶם (או אבו אלמִכְאֶרֶם) בן אלאמשאטי, אבל לא ראיתי שצוין בנו של מי היה. מכתב אחד מתקופת הרמב"ם ('רבינו משה') מזכיר את מִכְאֶרֶם בן אלאמשאטי,¹⁰³ והוא נזכר גם במכתב אחר, שנכתב בשנת 1220 לערך.¹⁰⁴

99 דוגמה נוספת בכ"י JRL B 4265, שהוא קטע ממכתב אל 'מרנו ורבנו חננאל [...] ה[חסיד הגדול] החכם המופלא [...] חמוד מר' ור' שמואל [...] החכם] והנבון הנדיב והשוע'.
100 לשם השלמות מעלה אני אפשרות אחרת, אף על פי שהיא נראית לי רחוקה, והיא שאין 'אח' בא בכתובת זו במשמעות בן האב והאם אלא רע, חבר קרוב, כמקובל בכתבי גניזה רבים. אם כן, יש להניח ששלמה הוא שם אבי החבר וששמו שלו בא בחסר שלפני כן. מלבד שתיקת הרישומים ההם אולי להצעה זו יתרון מסוים בצורה 'אח' במקום 'אחיו'.

101 אין, כמובן, כל ביטחון שהכתובת בת שלושת הלוחות שאנו עוסקים בה נכתבה בשנת 1219/20 ככתובת האחרת. כפי שראינו, אלו הן כתובות שונות, ואין טעם לומר שנכתבו באותה שנה דווקא.
102 כ"י TS 24.41, שורות 29–30, יצא לאור אצל מאן (לעיל, הערה 80), א, עמ' 410. ראו: S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, p. 57; עמ' 372, שם, עמ' 377, 384, מניח גויטיין ששלמה היה עוסק בפרקמטיה ומפרנס את אחיו חננאל.

103 כ"י TS 8.22, שורות 7, 8, שוליים, שורה 3, ושם, ע"ב, שורה 3, 'רבינו משה'.
104 כ"י TS NS J 29, ע"ב, שורה 9. המכתב נדפס לאחרונה אצל מ' פרנקל, קהילת יהודי אלכסנדריה בתקופה הפאטמית ובתקופה האיובית; דיוקנה של עילית מנהיגה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, ב, עמ' 314–317. זמן המכתב שכתבתי בפנים הוא על פי גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 380, ושם, עמ' 596, הערה 33, 'קצת לפני שנת 1227'. פרנקל, שם, עמ' 314, קובעת את זמן המכתב לסוף שנות השלושים של המאה ה"ג, אך אין היא מציינת לדברי גויטיין הנזכרים.

מכתב נוסף, משנת 1200 לערך, נשלח אל אבו אלמכארם בן אלאמשאטי ב'קיסאריה אלעטארין במצר', היינו בבניין הבזאר של הַבְּשָׁמִים בִּפְסֵטָאט. הכותב מציין שהוא קנה מאבו אלמכארם עץ-בושם ירוק ולקחו לאלכסנדריה, אך לא הצליחו למכרו שם. עץ-הבושם (עוד) יובא מהודו ומארצות אחרות במזרח הרחוק והשתמשו בו גם הַבְּשָׁמִים.¹⁰⁵ במכתב שנשלח לחנותו של אבו אלפֶכְטֶר סעדיה אלעֶטָאר אבן אלאמשאטי, מאת משה בן יוסף יָגוּ, באמצע שנות החמישים של המאה ה'י"ב, ויועד לאחיו פרחיה, נשלחו ברכות גם לאבו אלמכארם.¹⁰⁶ במכתב קטוע שנשלח, לדעתי, לאחד מבני משפחת אבן אלאמשאטי, מברך הכותב (על פי כתבו זהו פרחיה בן יוסף יָגוּ) את אבו אלמֶכָאֶרם ואת אחיו, ובהמשך את 'חמודיה (=בניו) כגק מרז' ורב אברהם ואחיו כגק מר' ורב חננאל'; המכתב נכתב בחיי הרמב"ם ('רבנו משה').¹⁰⁷ פער השנים בין המכתב המוקדם ביותר למאוחר ביותר שבִּפְסֵקָה זו מקשה מעט על ההנחה שבכל המכתבים מדובר באותו (אבו אל)מכארם, ואם נאמר כך, עלינו לשער שהוא האריך ימים.¹⁰⁸ ההשערה שמדובר בשמואל הנדיב בן חננאל נראית לי קרובה, כי (אבו אל)מכארם פירושו נדיב, וזהו אפוא שם לוואי יאה לו, וכפי שראינו הוא האריך ימים ובנו היה ר' חננאל (שעסק גם בבשמות).¹⁰⁹ אם נכון הדבר, יש לומר שלשמואל הנדיב בן חננאל היו שלושה בנים: אברהם, חננאל ושלמה. ואולם מידי אולי ושמה אין אנו יוצאים לפי שעה. ניתן לומר שר' חננאל בן שמואל היה המפורסם בבני משפחה זו לדורותיה. ר' חננאל היה

105 כ"י TS 8.72. ה'קיסאריה' שימשה בזאר, ואולי החליפה את רובע הַבְּשָׁמִים. ראו: גויטיין, שם, א, עמ' 194 (שם קביעת הזמן). 448, הערה 11. שורה 6, עץ-בושם ירוק, במקור: 'עוד כטב'; כטב מורה גם על צבעים אחרים, כגון צהוב, כתום, פסים שחור ולבן. (צבע העוד נזכר גם בכ"י TS Ar. 54.93 [35f]). שורה 23: 'אלעוד אלצבג אללון', עץ-הבושם שצבעו חום כהה; ראו: גויטיין, שם, ד, עמ' 389, הערה 219. שורה 7, 'לא יכול למכרו', במקור: 'ולא קדרת אן אבן[יעה]', ושוך רק מעט מראש ה'בי'. על ר' חננאל בן שמואל הנדיב כותב גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 382: 'אפשר שהייתה לו, כמו לחכמים אחרים, חנות של עֶטָאר (בֶּסֶם); שם, עמ' 395: 'עסקי הבסמות של רבנו חננאל בן שמואל היו בבחינת מחזיק באומנות אבותיו'.

106 כ"י TS 10 J 14.16 (47), שוליים עליונים, שורות 11-12.

107 כ"י TS 8 J 27.8, שורות 2, 4-5. לא ברורה לי דיה לשון הברכה כאן ובדברים שלא ציטטתי. הסיומת 'יה' בתיבה 'חמודיה' היא, כנראה, הסיומת העברית 'יה', המוסבת על מקבל המכתב (הדרתו). 'רבנו משה' נזכר בע"ב, שורה 5. בע"א, שורה 6, מברך הכותב: 'ובכן זכר ללשיך אבי סחק בקרוב'. ייתכן שברכה זו באה בעקבות הולדת בת (ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], ג, עמ' 226-227) לאברהם (אבו אסחק = אברהם), ואפשר שאותה בת היא סת אלנבא בת השיך אבו אסחק [אבן אלא]משאטי, הנזכרת בכ"י TS 16.172, ע"ב, משנת 1230.

108 לא נעלם ממני המכתב משנת 1196, שבו שלח רופא-חצר יהודי ברכה אל אבו אלמכארם אביו של 'אחי אלרשיד אבו עלי' (כ"י TS 13 J 22.24, 'יצא לאור אצל ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 326). אף על פי שכבר ראינו (לעיל, סעיפים ב, ג) שיש אבו עלי גם במשפחת אבן אלאמשאטי, אין כל ראייה שהוא ובנו הנזכרים במכתב זה היו בני המשפחה ההיא. גם מצאנו (לעיל, סעיף ב) אותם שמות במשפחת חלפון הלוי בר נתנאל.

109 גויטיין, שם, עמ' 326, הערה 25: 'אבו) אלמכארם - איש נדיבות'. על אבו אלמכארם נדיב הַבְּשָׁם, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ' 412, הערה 7; ב, עמ' 422, מספר 102.

דיין, חסיד ותלמיד חכם מובהק, שחיבר פירושים לר"ף וחיבורים אחרים בתורה, בפילוסופיה ובמיסטיקה, והתפרנס גם מבית מלאכה של סוכר שהיה לו. כפי ששיער אל נכון גויטיין והוכיח פנטון, נישאה בתו של ר' חננאל לר' אברהם בן הרמב"ם (ראב"ם). בניהם ובני בניהם ידועים אפוא כצאצאי משפחת הרמב"ם, ולא נזכרו עוד בתור משפחת אבן אלעזר. וכיוון שכבר נדונו תולדותיו של ר' חננאל וחיבוריו,¹¹⁰ והעיון בדברים הללו גם חורג מן המסגרת שקבענו, פטורים אנו מלעסוק בהם כאן. מכל מקום, בגלל העניין שבדבר אדרש לשתי פרשות בחייו.

מי היה רבו או מי היו רבותיו של ר' חננאל? גויטיין כתב, שר' חננאל היה תלמיד של הרמב"ם.¹¹¹ הדבר אמנם סביר, אבל איני יודע אם יש הוכחה מובהקת לכך. מדברי גויטיין משתמע שיש שתי ראיות. האחת, שבפירושו קורא ר' חננאל לרמב"ם 'רבינו ז"ל', והרי תלמיד חכם נקרא 'רבינו' בפיהם של 'בני ביתו או פמליית תלמידיו'. ואולם על פי לשון זו ייתכן לומר שר' חננאל בן שמואל היה מחוג מקורביו של הרמב"ם ולא דווקא תלמידו. והראיה האחרת, השיר שכתב חננאל אחד בסוף 'ספר אהבה' של 'משנה תורה', בספר שהוגה מספרו האישי של הרמב"ם, בכתב יד הונטינגטון (80) המפורסם שבספריית הבודליאנה באוקספורד. אמנם, עוד בשנת תר"י שיער צבי אדלמן שהשיר נכתב בידי ר' חננאל בן שמואל, וכמה חוקרים חזרו על זיהוי זה בעת החדשה.¹¹² ואולם, כבר בשנת 1886 ציין נויבאוור בקטלוג שלו את שמו המלא של מחבר השיר, והוא חננאל בן כראתה, ולפני שנים רבות פֶּרסם אלכסנדר מארכס את השיר, לרבות השורה שנכתבה באותו כתב מעליו, וזה לשונו: 'מידח פי (=שיר תהילה על) רבינו משה הגאון ז"ל מן קול (=מדברי) חננאל בן כראתה'.¹¹³ קרוב לוודאי שאין השיר העתק אלא הנוסח המקורי שכתב מחברו, כמוכח מן

110 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7); פנטון (לעיל, הערה 80); הנ"ל (לעיל, הערה 24); רחב"ש לקידושין (לעיל, הערה 18); פירוש רבינו חננאל בן שמואל על מסכת עירובין, מהדורת ש' קליין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ו; פרידמן, כתבים מימוניים (לעיל, הערה 10), עמ' 207-208. גויטיין, שם, עמ' 383, הערה 52, ציין לכ"י TS 12.483, שבו נזכר 'מרנו ורבינו חננאל הדיין הממולא', ולא ידע כיצד לפרש את התיבה 'הממולא' וסבר שאולי היא טעות. ואולם הנייר נקרע אחרי מילה זו, וניתן לראות שריד כלשהו מן האות הראשונה בתיבה שלאחריה, שיכולה להיות ב"ת, ואין ספק שצריך להשלים: 'הממולא [בכל מדות השבח]' וכדומה, כפי שכתוב בכ"י TS 8 J 20.25 (53ג) בקשר לאבו אלפכר סעדיה אבן אלעזר, אחי סבו של חננאל. החוקרים שיערו השערות מסוימות לגבי שנת לידתו של ר' חננאל ונדרש אני לסוגיה זו במקום אחר.

111 ראו: גויטיין, שם, עמ' 373.

112 צ"ה עדעלמאן ו' דוקס, גנזי אקספרד, לונדון תר"י, עמ' xxi-xxii. חוץ מגויטיין, שם, הזיהוי צוין, למשל, אצל רחב"ש לקידושין (לעיל, הערה 18), עמ' 7; פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 28, הערה 3; רחב"ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ' 12; משנה תורה להרמב"ם מדע ואהבה, הספר המוגה, מהדורה פקסימילית, התקין לדפוס והקדים מבוא ש"ז הבלין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ו, עמ' 23, הערה 36.

113 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, col. 113, no. 577; A. Marx, 'Texts by and about Maimonides', *Jewish Quarterly Review*, XXV (1934-1935), pp. 395-396, וראו שם ציונים לפרסומים קודמים. אצל מארכס חסרה התיבה 'פי'. על התי"ץ שבשם 'כראתה' שלוש נקודות, המציינות את האות ט. העתקתי את

המחיקה והתיקון שבתוך השורה והעובדה ששמו של חננאל אינו מלווה בשום תואר.¹¹⁴ זאת ועוד, הכתב אינו דומה לכתבו של ר' חננאל בן שמואל, המופר לנו מכתבי הגניזה.¹¹⁵ איני יודע מיהו אותו כראתה, אבל נראה שאין יסוד לזיהוי המוצע עם שמואל הנדיב, ושני חננאל הם.¹¹⁶

בין כך ובין כך, מתברר שכמה שנים לאחר פטירתו של הרמב"ם נזכר ר' חננאל בתור תלמידו של ר' יחיאל בר' אליקים, שהגיע למצרים, ככל הנראה, עד שנת 1211.¹¹⁷ כך לומד אני ממכתב, שנכתב לפני י"ג בטבת שנת 1214, אל ר' יחיאל מאת משה אחד, 'הנושא רינה ותפילה מדי יום ביום בהשכם ובהערב לשומר ישראל להמציאו ולתלמידו ר' חננאל חן וחסד ושכל טוב...'.¹¹⁸ ר' יחיאל בר' אליקים ידוע גם כמי שעסק במדרש ספרא, וליתר דיוק העתיק את פירוש ר' הלל בר' אליקים לספרא.¹¹⁹ גם ר' חננאל בן שמואל כתב פירוש בערבית-יהודית למדרשי ההלכה,¹²⁰ ואם נכון הדבר שהוא ר' חננאל הנזכר במכתב, ייתכן שחיתומו של רבו ניכר בכתיבת הפירוש.

פרשה שנייה בתולדות חייו של ר' חננאל, שעד כמה שראיתי לא נדונה בספרות המחקר, ראויה לעיון בפני עצמה. כוונתי לאפשרות שבמשך תקופה מסוימת שימש ר' חננאל נגיד

הנוסח מן המהדורה הפקסימילית של כתב היד, אצל: הבלין (לעיל, הערה 112), עמ' שעג. פרסום הטקסט לאחרונה אצל רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, ספר אהבה ע"פ כ"י חתום בעצם כ"ק, מהדורת נ"א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתקנו. השיר כבר פורסם בידי עדעלמאן (לעיל, הערה 112), שם, אלא שלא הדפיס את השורה שמעליו, והסתפק בתרגום בלתי מדויק מאת המזרחן אליעזר הלוי: 'שבח על הגאון רבינו משה מדברי חננאל כראותו זה החבור'. (שלוש המילים האחרונות הן בוודאי ניסיון כושל לתרגם 'כראתה'! בעת החדשה עדיין מצטטים חוקרים מסוימים 'תרגום' זה ואף הסיקו מסקנות שווא מן הסיפא שלו.) אמנם נראה ששטיינשניידר (לעיל, הערה 18), עמ' 227, סבר שחננאל בן כראתה הוא-הוא ר' חננאל בן שמואל. לשם כראתה ראו: מ' אבן אלזביר (עורך), סג' אסמא אלערב, עמ' 1991, עמ' 2232 (כראתי), ושם, עמ' 1527 (כריאת).

114 התיקון, שורה 7 בשיר: 'ולא יכול <<לספר>> להשיג'. לעניין חוסר התואר כסימן שהמחבר הוא הכותב, ראו כבר: עדעלמאן (לעיל, הערה 112), עמ' xxii.

115 כתבו של ר' חננאל בן שמואל, למשל, כ"י TS 16.292 (על תעודה זו, ראו: גויטיין [לעיל, הערה 7], עמ' 386-388).

116 ראו להלן, בנספת.

117 ראו: מאן (לעיל, הערה 80), א, עמ' 409-411; מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה'רשות'', משאת משה – מחקרים בתרבות ישראל וערב המוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 332-333.

118 כ"י TS NS J 282; התאריך הנזכר כתוב בנוסח תורף גט שכתב ר' יחיאל בע"ב. ותן דעתך לברכות שנשלחו במכתב אחד (כ"י TS 13 J 8.28, ע"ב) לר' חננאל 'אלדיין אלגליל' (=הדיין המפואר) ולר' יחיאל; ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 374. ובחתימות תומכי הראב"ם מופיע שמו של יחיאל ברבי אליקים אחרי חתימתו של חננאל בר שמואל ס"ט; ראו: פרידמן, שם, עמ' 332, הערה 19. אף על פי שאפשר להסביר את מקום חתימתו של ר' חננאל, למשל, בשל קרבתו לראב"ם, חתנו, מכל מקום מזור הדבר לנוכח היחס רב-תלמיד בין ר' יחיאל לר' חננאל, אם לא נאמר שהיו שני ר' חננאל בשוק באותה שעה.

119 ראו על כך: פרידמן, שם, עמ' 338-339.

120 ראו: פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 33.

על יהודי מצרים. לא נוכל להידרש לכך כאן אלא בקצירת האומר. במכתבים אחדים שנשלחו לר' חננאל, או שהוא נזכר בהם, הוא נקרא 'סידנא', אדוננו, כמקובל בפנייה לנגיד, במקום 'סיד', אדוני. כך במכתב מאת יעקב בר טהור מיום כ"ד באלול שנת 1237,¹²¹ וכן בשני מכתבים אליו, אחד מהם מיום כ"ה באייר ('מ' בעומר') שנת 1235, ובשניהם יש גם רמז לראב"ם, הנקרא 'סידנא אלריס', אדוננו הראש, או 'אלמפתי', הפוסק.¹²² ר' חננאל נקרא 'סידנא' אף במכתב אליו מאת מישאל בן עזיאל.¹²³ כפי שהסביר גויטיין, לא דקדקו בדורות המאוחרים בשימוש ב'סידנא', אדוננו, וקראו כך גם חכם שלא היה נגיד.¹²⁴ ואולם במכתבו של ר' מישאל נקרא ר' חננאל לא רק 'סידנא' אלא גם 'אדונינו נגידינו'. אמנם מכתב זה אבד מקורו במלחמת העולם השנייה, והוא ידוע לנו רק על פי פרסומו של י' הורוביץ משנת 1900, ויש להסתייג אפוא מלהסיק מסקנות פשוטות לגבי נגידותו של ר' חננאל על פיו. ואולם, אף שייתכן כי חל שיבוש כלשהו בתעתיק,¹²⁵ הוא נראה מהימן למדי, ויש להניח שקריאת מילה זו, 'נגידינו', הייתה נכונה. עם זאת, אין 'נגידינו' מופיע בכתובת, וייתכן שבבטייט 'מרינו ורבינו אדונינו נגידינו הודינו והדרינו...', אין הכוונה לתואר 'נגיד' ממש, אלא לאחד מלשונות הכבוד שקשר הכותב לר' חננאל.¹²⁶

ואולם לא נראה שניתן לפטור בכך את הכתוב במסמך אחד, העוסק בגירושי אישה (שלא רצתה לקבל את גטה), בטיפולו של 'סידנא אלנגיד רבנ' חננאל', ושוב הוא נזכר שם: 'סידנא אלנגיד', 'אלנגיד'. ממסמך זה משתמע כפשוטו שר' חננאל זכה בהכרה כנגיד לתקופה מסוימת.

121 כ"י CUL Add. 3415, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 382, הערה 44, ושם השנה 'קצ"ד' היא טעות דפוס, וצ"ל: 'קצ"ז'.

122 המכתב משנת 1235, כ"י TS Ar. 54.66, ומן השם שרד שם רק 'הנדיב תנצב"ה', וגויטיין השלים: [ר' חננאל בן שמואל]. המכתב השני, כ"י TS Ar. 53.67, ושם נקרא המקבל סתם 'סידנא', וגויטיין זיהה אותו כר' חננאל. ראו: גויטיין, שם, עמ' 383–384. בכ"י TS Ar. 53.67, אומר הכותב על ר' חננאל, שהוא בחינת 'שבת ישכר' (כך 'ישכר' ולא כפי שנפס בטעות שם 'זשכר', היינו, יששכר, ראו הדין שם). בכ"י TS NS 321.101 ובכ"י Bodl. MS. Heb. d. 66 (2878), f. 104, התחלותיהם של שני מכתבים אחרים אל 'כג"ק מ"ו חננאל ירום שמו אל בר כג"ק מ"ו שמואל הנדיב תנצב"ה', שנכתבו בידי אותו אדם, ומהם נלמד את שמו: טהור בר' אברהם נ"ע. (יש לשים לב ללשון הברכה 'ירום שמו אל' הנופל על לשון שם האב, שמואל; שלא על פי כללי הדקדוק המקובלים רואה הכותב ב'ירום' פועל יוצא). ראו: גויטיין, שם, עמ' 384, על אברהם בר' טהור, הכותב אל ר' חננאל.

123 כ"י פרנקפורט ע"נ מיין המתפרסם אצל גויטיין, שם, עמ' 379 ואילך.

124 גויטיין, שם, עמ' 382, הערה 42; עמ' 384, הערה 54, וראו שם, עמ' 383, הערה 53. אפשר להעיר שגם הראב"ם קורא לאחרים 'סידנא' במכתבו בכ"י ENA NS 18.36, המתפרסם אצל פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 49 ואילך. קליין, רחב"ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ' 14 והערה 32, אומר אמנם שר' חננאל היה נגיד, אך כראיה הוא מפנה למחקרו של גויטיין, ושם, כאמור, אין גויטיין מפרש כך.

125 אצל גויטיין, שם, עמ' 380, שורה 6, אני מניח שהתיבה 'אחדהם' הועתקה בטעות בידי הורוביץ משורה 5 (וראו: גויטיין, שם, עמ' 381, הערה 37), ויש לתרגם 'פרג' אללה ופרגה: 'ישועת ה' וישועתו (היינו, וישועתך). גויטיין לא נדרש לתואר 'נגידינו' שבמכתב.

126 'נגידנו' כלשון כבוד סתם, למשל, בכ"י TS NS J 282, במכתב הנזכר לר' יחיאל: 'נדיבנו אצילנו נשיאנו נגידינו רזוננו נסיכנו קצינו אבירנו בחירנו גבירנו'.

סביר להניח שהדבר קרה זמן לא רב לאחר פטירת חתנו הראב"ם. ידיעותינו על תקופה זו לוקות בחסר. קבלה בידנו שהראב"ם נפטר ב"ח בכסליו שנת 1237.¹²⁷ המסמך העוסק בגירושין קרוע ולא שרד בו התאריך, אך בעמוד האחורי נכתבו כמה ניסיונות קולמוס, ובהם התאריך חמישי בשבת כ' בשבט. מזמן פטירת הראב"ם עד שנת 1252 (ראו בסמוך) חל כ' בשבט ביום חמישי בשנים 1239, 1242, 1244, 1245, 1247, 1249 ו-1252. גויטיין כתב שמצא את הזכרת 'רשות' ר' דוד בן הראב"ם בשני שטרות מן הזמן הסמוך למיתת אביו, האחד מכ' בכסליו שנת 1238 והאחר מסוף תשרי שנת 1239. לשנים אחדות לאחר מכן, לפחות עד שנת 1244, לא נמצאה רשות בשטרות. גויטיין סיכם את הידוע על שנותיו הראשונות של ר' דוד כראש יהודי מצרים, שהיו בהן עליות וירידות, כדלהלן:

נראים אפוא הדברים, שר' דוד קיבל את מינויו הרשמי הראשון רק באמצע שנות הארבעים... איבד (אותה) [אותו] כנראה בשנת 1250... וזכה למינוי שני בניסן 1252. את ההזכרות הבודדות מכסליו 1238 ומתשרי 1239 אפשר להסביר כך, שמכיוון שהצעת המינוי נתקבלה ברצון על ידי השלטונות, נחפזו האנשים ורשמו את הרשות.

בשעת הדחתו של ר' דוד מסופר שגם סבו ר' חננאל נאלץ להסתתר מפני הסכנה.¹²⁸ את נגידותו של ר' חננאל על פי העדות החדשה יש לקבוע בזמן כלשהו בשנים הנזכרות. לפי שעה, אין אנו יודעים בדיוק אימתי.

לר' חננאל בן שמואל הנדיב היו שני בנים, האחד שמו חיים, כשם אחי אביו שמואל (וכשם דודו של שמואל), והאחר שמו שמואל.¹²⁹ ידוע לנו גם על שתי בנות שהיו לו. ר' חיים היה מקורב גם הוא לראב"ם ולבנו ר' דוד הנגיד ומילא את מקומו של אביו ר' חננאל בתור דיין. הוא האריך ימים, לפחות עד שנות התשעים של המאה ה"ג.¹³⁰ כמו רוב הנשים בחברת אנשי הגניזה, בנותיו של ר' חננאל עלומות-שם לפי שעה. ואולם בנישואיהן קשרה

127 ראו: א"ח פריימן, 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם', א' אֶלְמָה, א, ירושלים תרצ"ז, עמ' 9-32; 'הוספות ותקונים', שם, עמ' 137-138.

128 ראו: ש"ד גויטיין, 'מכתב אל הרמב"ם בענייני ההקדשות וידיעות חדשות על צאצאיו הנגידים', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 240 ואילך. השטר מכסליו שנת 1238 הוא כתובה בכ"י Bodl. MS. Heb. d. 65 (Cat. 2877), fol. 34. נוסח הרשות קרוע שם ושמו של דוד חסר בקטע.

129 במכתב בכ"י 3 ENA 2592, f. 3 נמסרה דרישת שלום ל'רבנו חננאל הרב הגדול בישראל ושני חמודיו השרים הגדולים] מר' ורב' חיים החכם הגדול ואחיו רב' שמואל החכם הנבון'. הדברים הללו מחזקים את השערתו של אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 23, שר' חננאל אביו של ר' שמואל בן חננאל זצ"ל, הנזכר שם בתעודה משנת 1259, הוא-הוא ר' חננאל מפרש הרי"ף. וראו שם על שמואל 'החסיד' בן ר' חננאל ועל בניו.

130 על ר' חיים בן חננאל ראו: פרידמן (לעיל, הערה 22), עמ' 95-96, והספרות שצוינה שם, עמ' 95, הערה 1 (השנייה). כפי ששיער ינון (ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלמפרד ואלמפרד אלי אלחג'ר, מהדורת "ינון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 18, הערה 20), סביר ביותר לומר שר' חיים, שאליו נכתב המכתב TS 13 J 19, f. 12, שנתפרסם אצל אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 28-32, הוא ר' חיים בן ר' חננאל. פרטים נוספים על ר' חננאל ובנו ר' חיים אצל פרידמן (לעיל, הערה 81), בחלקי המחקר שטרם ראו אור.

משפחת אבן אלמשאטי קשרים חשובים עם שני בתי אב המופרים לנו היטב. את בתו האחת השיא ר' חננאל, כאמור, לראב"ם, ואת בתו האחרת השיא לחכם ר' פרחיה בן נסים, ממשפחת בן יגן.¹³¹

1. סוף דבר

אחרים ממשפחת אבן אלמשאטי היו קשורים לרמב"ם או לתורתו, אך אין אנו יודעים כיצד התייחסו על המשפחה. כבר הזכרנו לעיל את 'הרב רבי יעקב אמאשטי' הנזכר בתשובות מהר"י בירב, סימן נה, בתור 'תלמיד מובהק מהרמב"ם'.¹³² דניאל בן אלמשאטה נזכר בהערה בפירושו של הראב"ם על ספר בראשית, שלדעת החוקרים נכנסה מן השוליים, כמי שחיבר ספר ('אלתקוים') שבו מתח ביקורת על משנתו הפילוסופית של הרמב"ם, ואפשר שגם הוא ממשפחת אבן אלמשאטי.¹³³

מי הוא אפוא אותו אבן אלמשאטי ('אבן אלמשאט') שהרמב"ם המתין לשובו מהודו כדי לעשות חשבון עמו?¹³⁴ השערה סבירה היא שאולי הכוונה לשמואל הנדיב, כי הזמן והידיעות המועטות עליו יכולים להתאים לכך. גויטיין כבר שיער ששמואל הנדיב הייתה לו יד בסחר הודו ואולי עשה בו את עושרו. הנתון המובא לעיל על הסחר (של אבו אלמפארם אבן אלמשאטי) בעץ בושם עשוי לחזק השערה זו. אילו היה שמואל אותו סוחר הודו שבעסקיו השקיע הרמב"ם, היינו אומרים שבשיתוף הפעולה הנרמז אולי נזרעו הזרעים שמהם צמחה לבסוף ההתקשרות המושלמת בין שתי המשפחות, היינו, נישואי נכדתו של שמואל לבנו של הרמב"ם. ואולם בעל כורחנו מוגבלים אנו לתחומה של השערה בעלמא. גם לאחר סקירה זו, על פי המקורות השונים העוסקים במשפחת אבן אלמשאטי המפוארת, עדיין מרובה הנסתר בענייניה על הנגלה. יש לקוות שיימצא חומר נוסף בגניזה או מחוצה לה שיסייע בידינו להשיב על שאלה זו ולפתוח סתומות אחרות.

131 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 393–394. על הקשר למשפחת בן יגן, ראו: גויטיין ופרידמן (לעיל, הערה 25), המבוא, 33, סעיף ו, הסעיף 'משפחת החכמים ובית הרמב"ם'.

132 ראו לעיל, הערה 76.

133 להערה הנזכרת, ראו: פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויונברג, לונדון תשי"ח, עמ' קד–קד, והערות 10–11; P.B. Fenton, 'Daniel Ibn al-Māshīṭa's, 11–10 Taqwīm-Adyān – New Light on the Oriental Phase of the Maimonidean Controversy', *Genizah Research After Ninety Years – The Case of Judaeo-Arabic*, eds. J. Blau & S.C. Reif, Cambridge 1992, pp. 74–81, וראו שם, עמ' 80, הערה 32, על הקשר האפשרי למשפחת אבן אלמשאטי.

134 בהערות של פריימן אצל בנעט (לעיל, הערה 2), עמ' 70: 'ורחוק לזהותו עם ר' יעקב אלמשאטי, תלמיד הרמב"ם (?)'.

נספח להערה 116

‘הצוואה’ שכתב הרמב”ם על ספר משנה תורה שהוגה מספרו האישי

בכתב יד הונטינגטון (80) המפורסם שבספריית הבודליאנה (577) באוקספורד נמצאים הספרים ‘מדע ואהבה’ של חיבורו של הרמב”ם ‘משנה תורה’. כתב היד של הספרים הללו היה חלק מעותק של החיבור כולו שהיה ברשותו של ‘התלמיד’ אלעזר בן פרחיה ס”ט, אשר ‘מת בקוצר שנים’. כזכור, הרמב”ם חתם על הספר ואישר שהוא הוגה מספרו האישי. לפני פטירתו ציווה אלעזר שיהיה עותק החיבור שלו מונח לדורות בבית הדין, וישמש שם עותק מוסמך שממנו יגיהו אחרים את ספריהם. הרמב”ם הנציח את אלעזר בן פרחיה וכתב את עניין ‘הצוואה’ בראש כתב היד.¹³⁵ בשל ההנחה שאותו חננאל מחבר השיר שבסוף ‘ספר אהבה’ הוא ר’ חננאל בן שמואל, שיער יעקב קליין שפרחיה, אביו של אלעזר התלמיד, היה פרחיה בן נסים, הנזכר לעיל, ומכאן, אליבא דקליין, נראה לומר שאלעזר התלמיד היה נכדו של ר’ חננאל, תמיו של הרמב”ם, והוא שייך אפוא למשפחת הרמב”ם המורחבת.¹³⁶ אם צודקים אנו בדברינו הנזכרים, שחננאל ‘המשורר’ איננו ר’ חננאל בן שמואל, אין להשערה זו על מה שתסמוך מלבד השמות חננאל ופרחיה. ועוד, פרחיה בן נסים היה בעצמו תלמיד של ר’ חננאל בשנים שלאחר פטירת הרמב”ם ופעל במאה ה”ג,¹³⁷ ולא עולה על הדעת שבחיי הרמב”ם היה לו בן, אלעזר התלמיד, ‘עוסק בתורה לשמה יומם ולילה’, הבעלים של עותק החיבור, והוא שנזכר ב‘צוואה’.

בקשר לאותו תלמיד, אלעזר בן פרחיה שמת בקוצר שנים, יש להעיר על דבר נפלא. בסוף רשימת יוחסין של ‘בית אלסופר’ כתובות תולדותיו של פלוני אלעזר בן שלה: ‘אלעזר וחמודו פרחיה הבחור <<הנחט>> התלמיד הנחטף בקצרות שנים’.¹³⁸ אם לא נאמר שברשימה שכתב הרמב”ם (‘הצוואה’) ‘כשגגה שיצא מלפני השליט’, היינו, שבטעות התחלפו בידי האב והבן או שהם התחלפו בידי כותב רשימת היוחסין, הרינו עדים למקרה נדיר ומוזר: בערך באותו זמן (כמשוער) היו שני ‘תלמידים’ שנפטרו בקוצר שנים, אלעזר בן פרחיה ופרחיה בן אלעזר. נחתום בהערה על לשון ‘הצוואה’ בסופה. שלא ככתוב בפרסום הנזכר: ‘ומצוה לקיים דברי המת [ואל] יהי משנה צוואה זו וכ[...], קורא אני: ‘ומצוה לקיים דבריו וא[יש א]ל יהי משנה

135 ‘הצוואה’ נתפרסמה אצל ש”ז הבלין, “צוואה” בכתב ידו של הרמב”ם (אוטוגרף) – לחשיבותו ולסמכותו של כ”י אוקספורד 577 (הספרים מדע ואהבה ממשנה תורה להרמב”ם), עלי ספר, יח (תשנ”ה-תשנ”ו), עמ’ 171-176; וראו: הבלין (לעיל, הערה 112), עמ’ 18 ואילך, ובפרסומים הללו ביאור רחב לעניינה. הבלין, צוואה, שם, עמ’ 175, ציין את החשיבות המיוחדת של התקנת עותק ‘ספר אהבה’ להגהה, אבל ‘הצוואה’ מזכירה את החיבור כולו, והבלין (לעיל, הערה 112), עמ’ 20, לא שב על הערה זו.

136 רחב”ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ’ 13. השערתו של קליין התקבלה על דעתו של הבלין (לעיל, הערה 112), עמ’ 19, הערה 10; עמ’ 22-23, הערה 36.

137 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ’ 389 ואילך; ומה שכתבתי במבוא לספר הודו’ (לעיל, הערה 25): המבוא, 3, פסקה ו, הסעיף ‘משפחת החכמים ובית הרמב”ם’, ד”ה ר’ נסים.

138 כ”י ENA 2592.14.

צואה זו וכתב[ב משה...]. מכאן שהרמב"ם, הידוע ככותב 'הצוואה' על פי הכרת כתבו, גם חתם בשמו עליה (בנוסח החתימה הידוע שלו: 'וכתב משה').¹³⁹

139 לחתימתו זו של הרמב"ם, בייחוד בתשובות שכתב, ראו: מ' לוצקי, 'וכתב משה', התקופה, ל-לא (תש"ו), עמ' 679, הערה 1. כפי ששיער אל-נכון לוצקי, הנוסח מורה שהחותם גם כתב את הדברים שלפני חתימתו. יש לציין שאחרים חתמו כך (בעברית או בערבית-יהודית), גם לפני זמנו של הרמב"ם. דוגמאות בכ"י TS 18 J 2.14 (22ג), ע"ב, שורה 4; TS G 1.61 (421), ע"ב, שורה 10; מוצרי VII, 55 (ראו: קטלוג של אוסף ז'אק מוצרי – נערך בידי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בשיתוף עם מלומדים רבים אחרים, ירושלים תש"ן; 222), שורה 24; מוצרי VII, 9.1 (ה36ב: חתימת המחאה). נוסח זה לא היה מיוחד כלל ליהודים והוא משמש גם במסמכים ערביים. דוגמאות רבות, למשל, אצל G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1993, כגון כ"י TS Ar. 51.110 (שם, עמ' 168), TS Ar. 42.171 (שם, עמ' 251), TS AS 181.163 (שם, עמ' 502), ועוד. כפי שהזכירני אמיר אשור, דוגמה נוספת בכ"י TS 13 J 8.31, ע"ב, שורה 4 (הצהרה לפני קאזי משנת 1042; ראו: M.A. Friedman, 'On Marital Age, Violence and Mutuality as Reflected in the Genizah Documents', *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, ed. S.C. Reif, Cambridge 2002, p. 165). יש גם להשוות את הנוסח לחתימת הסופר ששימש כבר בימי קדם, 'אנא פל' כתבית; ראו מקורות וצינונים לספרות אצל מ"ע פרידמן, 'אישור ל'כיר' הקב"ה שבלוחות הברית בפסקה חדשה במכילתא', תעודה, ט (תשנ"ה; מחקרים בלשון העברית, ספר זיכרון לאלעזר רובינשטיין), עמ' 73-65.

